

YAVUZ ARGIT ARMAĐANI

İstanbul 2010

OSMANLI VAKIF KÜTÜPHANELERİ

İSMAİL E. ERÜNSAL*

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal hizmetler hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflar vasıtasıyla yürütülmekteydi. Bir insanın doğumundan ölümüne kadar hayatının her safhasında duyabileceği ihtiyaçlara cevap verebilmek gayesiyle kurulmuş bu vakıflar arasında, medreselerde müderris ve öğrencilerin, mahallelerde de mahalle halkının kitap ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmış kitap ve kütüphane vakıfları da bulunmaktaydı. Bu kütüphaneler ilk devirlerde ya cami, tekke, türbe gibi müstakil bir hayır kurumunun içinde veya karakteristik Türk ve müslüman şehirlerinin teşekkülünde ve sosyal ve ekonomik hayata yön vermede önemli bir yeri olan imaret tesislerinde kurulmuşlardı. Daha sonraki yüzyıllarda da aynı gayeye yönelik, yine bir vakıf kuruluşu olan müstakil kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Bu makalenin birinci bölümünde Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kuruluştan Cumhuriyet'e kadar olan tarihî gelişmesi, ikinci bölümünde ise teşkilâtı ve işleyişi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

I. OSMANLI VAKIF KÜTÜPHANELERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

A) Kuruluş Devri Kütüphaneleri

Osmanlı Devleti'ne adını veren Osman Gazi'nin saltanat yıllarının kültür tarihî bir yana, siyasî tarihini ve kronolojisini bile kesin

* MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Bölümü.

çizgilerle tesbit etmek mümkün olamamaktadır. Bu devirde ilmî müesseselerin varlığına dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanılmıyor. P. Wittek'in de belirttiği gibi, Selçuk-Bizans hudut boylarındaki gazi topluluklarından meydana gelen bu beylik için en önemli mesele "gazâ" yani mukaddes harpti. Osman Gazi'nin Bizans'la mücadele içinde geçen dönemi, muhtemelen ilmî sahalardaki gelişmelere şahit olamadı. Aslında siyasî bakımdan bir varlık göstermeye yeni başlayan bir beylikte, kültürel faaliyetlerin dikkat çekici bir seviyede olmaması tabii idi. Ayrıca Osmanlılar'ın ilk yerleştikleri bölgelerin ve Bizans'tan aldıkları toprakların kendileriyle ortak bir kültür mirasına sahip olmayan bölgeler oluşu da, bu sahadaki gelişmenin yavaş seyretmesine sebebiyet vermiştir. Bu devirde ilmî müesseselerin varlığına dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanılmıyor. Henüz ilmî müesseselerin kurulmadığı bu devirde kitap ve kütüphaneden söz etmek de pek tabii ki mümkün değildir.

Orhan Gazi, babasının ölümü üzerine tahta geçtiğinde Osmanlı Beyliği siyasî bakımdan kendini komşularına kabul ettirmişti. Birkaç sene sonra İznik fethedildi ve burada Osmanlılar'ın ilk medresesi kuruldu. Şüphesiz ki bu ilk medreseyle birlikte, öğretim için gerekli olan bazı kitaplar da temin edilmişti. Fakat bir kütüphaneden, yani o devrin anlayışına göre bir kitap dolabından ya da kitap için ayrılmış bir odadan ve kütüphaneciden söz etmek için elimizde ne belge ne de bilgi bulunmaktadır. Bu devirde İznik'te kurulan diğer medreselerde ve Bursa medreselerinde de kütüphane bulunduğu dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

I. Murad devrinde (1362-1389) Osmanlı ülkesine, Orhan Gazi devrinde başlayan ulemâ akınının hızlandığı ve yavaş yavaş gelişen ilim hayatı neticesinde bir kitap birikiminin başladığı görülmektedir. *Şekâik*'te nakledildiğine göre bu devir ulemâsından Molla Fenârî'nin çok zengin bir kütüphanesi vardı. Ancak bütün bu müsbet gelişmelere rağmen I. Murad devrinde kurulan öğretim kurumlarında ve ibadet yerlerinde bu kitaplardan oluşan koleksiyonların varlığından söz edilecek ne tarihî bilgilere ne de vesikalara sahibiz.

Yıldırım Bayezid zamanında artık bir ilim ve kültür merkezi olan Bursa'da daha önce kurulan beş medreseye yenileri eklenir. Bu medreselerden Eyne Bey Subaşı Medresesi'nde üst katta müstakil bir kütüphane odası vardı. Medresenin vakfiyesi bulunamadığından, kütüphanenin

idaresi ve koleksiyonu hakkında bilgi edinilememiştir. Bursa'nın Timur istilâsına uğraması şehrin ilk devir tarihî hakkında vesikalara dayanarak bilgi edinmeyi güçleştirmektedir. Bu istilâ sonucunda muhtemelen o devirde mevcut bazı kitap koleksiyonları ve kütüphaneler yok olmuştur. Yıldırım Bayezid devrinde diğer şehirlerde kurulan medreselerden Eyne Bey Subaşı'nın Balıkesir'deki medresesinde ve Bolu Yıldırım Medresesi'nde de birer kütüphane olduğunu biliyoruz.

Çelebi Mehmed devrinde kurulan ilmî müesseselerde kütüphanenin varlığını gösteren tek kayıt, Merzifon'da 820(1417) yılında tamamlanan Çelebi Mehmed Camii ve Medresesi'ndeki kütüphaneye aittir. Bazı eserlerdeki temellük kayıtları da Çelebi Mehmed'in özel bir kütüphanesi olduğunu göstermektedir.

Ancak II. Murad devrinde (1421-1451) sağlanabilen siyâsî birlik ve istikrara kavuşmuş müesseseler, özellikle Edirne'nin hükümet merkezi olmasından sonra, Osmanlı kültür hayatının canlanmasına vesile oldu. Osmanlı ilim ve fikir hayatı bu Osmanlı sultanı devrinde büyük bir gelişme gösterdi. Sultan II. Murad'ın Tunca nehri kıyısında kurduğu Dârülhadis Medresesi'nin 23 Şâban 838 (24 Mart 1435) tarihinde düzenlenen Arapça vakfiyesinde medresedeki müderris ve talebeler için bazı kitaplar vakfedildiği belirtilmişse de bir hâfız-ı kütüb tayin edilmemiştir. Daha sonra, 894 (1489) tarihli bir muhasebe defterindeki kayıtlardan, burada bir hâfız-ı kütübün görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Edirne'nin hükümet merkezi olmasından sonra II. Murad tarafından burada, Üç Şerefeli Cami'nin avlusunda yaptırılan Saatli Medrese'de bir kütüphane bulunduğu, muhasebe kayıtlarından öğrenilmektedir.

Bu devirde Edirne'de kurulduğu tesbit edilen iki kütüphane vardır. Bunlardan ilki Gazi Mihal Bey tarafından 825 (1422) tarihinde inşa ettirilen camide, ikincisi Fazlullah Paşa'nın 839 (1435-36) yılında yaptırdığı mescidde kurulmuştur.

Edirne dışında kurulan kütüphaneler arasında Serhad beyi İsa Bey'in babası İshak Bey'in 848'de (1445) Üsküp'teki medresesi içinde kurduğu kütüphane, Yugoslavya topraklarında kurulan en eski kütüphanedir. II. Murad devri vezirlerinden Saruca Paşa, 846 (1442-43) yılında Gelibolu'da kurduğu imaret ve medresesine talebelerin yararlanması için on sekiz ciltten oluşan küçük bir kitap koleksiyonu vakfetmiştir.

Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'in Bursa, Bergama ve Biga'daki vakıfları için değişik tarihlerde düzenlediği vakfiyeleri ve vakıf kayıtları vardır; 843 Zilkade (Nisan 1440) tarihinde hazırlanan vakfiyesine göre Umur Bey, Bergama'da yaptırdığı medreseye, müderrisinin ve talebelerinin yararlanması için bazı Arapça eserlerle Bursa'daki camiine, cemaatin okumaları için otuz üç cilt Türkçe kitap vakfetmiştir. Umur Bey'in vakıfları hakkında daha sonraki tarihlerde düzenlenmiş çeşitli vakfiye ve vakıf kayıtları vardır. Bunların incelenmesi neticesinde Umur Bey'in yirmi yıla yakın bir süre içinde kütüphaneye ilgili olarak birkaç düzenleme yaptığı ve bu arada kitaplarının sayısını da 300 cilde çıkarttığı anlaşılmaktadır.

Tesbit edilen kuruluş devri kütüphanelerinin genellikle medrese veya camilerde kurulduğu görülmektedir. Bunun tek istisnası, türbe kütüphanelerinin ilki sayılabilecek, Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde bulunan kütüphanedir.

Kuruluş devrinde rastladığımız kütüphane örneklerinin ortak özelliği, bu kütüphanelerin küçük bir koleksiyona sahip olmaları, bu koleksiyonun korunması için tayin edilen görevliye düşük bir ücret verilmesi ve genellikle bu görevin kütüphanenin kurulduğu hayır kurumunda vazifeli kimseler tarafından yapılması, bazan da kütüphane için hiçbir görevli tayin edilmemesidir.

B. Cami ve Medrese Kütüphanelerinden Müstakil Kütüphanelere

a) Fatih Devri Kütüphaneleri

İstanbul'un fethiyle Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. II. Mehmed, İstanbul'u idarî merkez olduğu kadar aynı zamanda bir kültür merkezi haline de getirmek istediğinden, fetihten kısa bir süre sonra şehri yeniden inşa faaliyetine girişir. Fetihten sonra yapılan ilk binalardan biri Beyazıt'taki Eski Saray'dır. II. Mehmed'in Manisa'dan Edirne Sarayı'na götürdüğü kitapların Eski Saray'ın tamamlanmasından sonra buraya nakledildiği bilinmektedir. Fetihten sonra İstanbul'da kurulan ilk kütüphane olan bu saray kütüphanesi daha sonra Yeni Saray'a taşınmıştır.

İstanbul'da kurulan ilk vakıf kütüphanesinin Eyüp Camii Kütüphanesi mi yoksa Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi mi olduğu

şeklinde bazı farklı görüşler ileri sürülmüşse de 858 (1454) tarihli bir vakfiyeden Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî'nin surdibindeki (At İskelesi) zâviyesinde kurulan kütüphanenin İstanbul'da ilk kurulan vakıf kütüphanesi olduğu tesbit edilmiştir. Mahmud Paşa Medresesi'nde ve Eyüp Külliyesi'nde kurulan kütüphaneler de İstanbul'da fetihten kısa bir süre sonra kurulan vakıf kütüphanelerindedir.

Fetihden sonra bir bölümü medrese haline getirilen Ayasofya'da ve Zeyrek Medresesi'nde II. Mehmed tarafından kütüphane kurulduğuna dair bazı görüşler vardır. Eldeki bilgiler, bu kurumlara müderris ve öğrencilerin ihtiyacını karşılamak üzere bazı kitapların verildiğini ancak kütüphane kurulmadığını göstermektedir.

Fâtih devrinde başta imparatorluğun eski merkezi olan Edirne'de ve diğer bazı şehirlerde de kütüphane kurma çalışmalarının devam ettiği görülür. Çandarlızâde İbrahim Paşa'nın Edirne'deki imaretinde bir kütüphane kurduğu ve bir de hâfız-ı kütüb görevlendirdiği, 859-869 (1455-1465) tarihleri arasında düzenlenen vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Edirne'de Câmi-i Cedid müezzini Ali Fakih b. İbrahim'in 875'te (1470-71), müderris ve şeyhlerden Mesud Halife'nin de 885 (1480-81) tarihinde kurduğu kütüphaneler, Fâtih devrinde Edirne'de kurulan vakıf kütüphanelerdir.

Fâtih devri ulemâsından Molla Yegân diye tanınan Mevlânâ Mehmed b. Armağan, Bursa'da yaptırdığı mescidinde, 865'te (1460-61) vakfettiği 2800 kitaptan meydana gelen bir kütüphane kurmuştur. Bu zengin kütüphaneye ilgili olarak daha sonraki dönemlerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Osmanlı ümerâsından Hızır Paşa'nın 870'te (1465-66) Amasya'da medresesi yanında ve İsa Bey'in de 874 (1469) yılında Üsküp'teki medresesinde birer kütüphane kurdukları bilinmektedir.

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurmak istediği külliye 875 Recebinde (Aralık 1470) tamamlandı. Külliye cami, medreseler ve imaretin yanında başlangıçta birkaç da kütüphane yer almaktaydı. Fâtih Sultan Mehmed'in elimizde bulunan en eski tarihli vakfiyesi muhtemelen 877-878 (1472-1473) yılları arasında düzenlenmiştir. Bu vakfiyeden anlaşıldığına göre Fâtih Külliyesi'nin açılışında ilk olarak dört medresede dört kütüphane kurulmuştur. Semâniye medreselerinin dördünde kurulan dört kütüphanenin bir süre sonra camide kurulan kütüphaneye nakledildiği, ayrıca Ayasofya ve Zeyrek medreselerinde bulunan

kitapların da getirilerek merkezî bir kütüphane kurulduğu görülmektedir. Bu nakil ve birleştirme işlemi, Sultan II. Bayezid'in tahta geçişinden kısa bir süre sonra 887 (1482) yılında Arapça olarak hazırlattığı vakfiye-ye göre yapılmıştır.

Fâtih yaptığı birçok hayır eserinin yanında maiyetinde bulunan devlet adamları ve zenginleri de şehrin imarı için faaliyette bulunmaya teşvik etmiştir. Devrin sadrazamı Mahmud Paşa'nın Fâtih'in emrine uyarak İstanbul'da ve imparatorluğun diğer şehirlerinde hayır eserleri vücudunda getirdiği görülmektedir. Mahmud Paşa İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuş ve İstanbul'daki medreselerindeki kütüphaneye günlük 5 akçe ücretle bir de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Fâtih'in vezirlerinden Gedik Ahmed Paşa da İstanbul'da ve Afyon'da hayır eserleri yaptırmıştır. Bunlar arasında Afyon'daki külliyesinde bir de kütüphane bulunmaktaydı.

Fâtih devri meşâyihinden Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihuddin Mustafa için inşa edilen külliye, Şeyh Vefâ tarafından vakfedilmiş 381 kitaptan meydana gelen bir kütüphanenin varlığı vakıf kayıtlarından öğrenilmektedir. Çeşitli konulardaki kitaplardan oluşmuş bu kütüphanenin XVI. asrın sonlarında hâlâ Şeyh Vefâ Zâviyesi'nde mevcudiyeti bilinmekte ve Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre de XVII. asırda da varlığını korumakta ise de sonraki asırlarda kitapların ne olduğu bilinmemektedir.

Konya'da Sadreddin Konevî Dergâhı'nda ve Hoca Ferruh Mescidi'ndeki kütüphaneye, Beyşehir'de Subaşı Mescidi'ndeki kütüphane, Fâtih devrinden önce kurulan kütüphaneler olmalarına rağmen, Konya Osmanlı topraklarına bu padişah zamanında katıldığından Fâtih dönemi kütüphaneleri arasında sayılabilirler.

b) II.Bâyezid ve I. Selim Devri Kütüphaneleri

II. Bayezid devrinde, Osmanlı İmparatorluğu askerî ve siyasî sahadaki durgunluğun aksine ilmî ve edebî sahalarda büyük gelişme gösterdi. II. Bayezid'in âlimleri İstanbul'a getirmek için gösterdiği gayretler, ulemâ ve sanatkâra karşı koruyucu tutumu, bu gelişmenin sebeplerinden olarak gösterilmektedir.

II. Bayezid, Topkapı Sarayı'nda Fâtih'in kurduğu kütüphaneyi, kendine hediye edilen ve adına yazılan kitaplarla daha da zenginleştirmiştir. Saraydaki özel kitaplığında bulunan kitapların baş ve son sayfalarını mühürlemiş, bazılarının üzerine de temellük kaydı koymuştur. Bu kütüphanenin hâfız-ı kütüb-i hâssa diye adlandırılan bir de hâfız-ı kütübü vardı.

II. Bayezid'in 893 (1488) yılında Edirne'de Tunca kenarında yaptırdığı külliye içinde cami, medrese, imaret ve dârüşşifa yanında bir de kütüphane vardı. Külliyenin vakfiyesinden kütüphanede dinî eserlerin yanında tıbbî eserlerin de olduğunu, kitaplardan yararlandırmanın bazı şartlara bağlandığı anlaşılmaktadır. II. Bayezid bir süre valilik yaptığı Amasya'da inşa ettirdiği külliyedeki camide de bir kitaplığa yer vermiştir.

İstanbul'daki Beyazıt Külliyesi 911 (1505) yılında tamamlanmıştır. Burada bir kütüphanenin varlığından Atâ Tarihi'nde söz ediliyorsa da bu kayıt daha sonraki devirlere ait bir durumu naklediyor olabileceğinden ihtiyatla karşılanmalıdır. Kütüphane hakkında mevcut en eski tarihî kaynaklar XVI. yüzyılın sonlarına aittir ve bu kayıta medrese hâfız-ı kütübüne günlük 3 akçe tahsis edildiği belirtilmektedir.

II. Bayezid'in kurduğu kütüphaneler dışında devrin devlet adamları, âlimleri ve meşâyih de çeşitli yerlerde yaptıkları hayır kurumlarında kütüphaneler kurmuşlardır. Bu devirde İstanbul'da kurulduğu tesbit edilen diğer kütüphaneler şunlardır: Alâiyeli Muhyiddin diye bilinen Mevlânâ Muhyiddin'in 907 (1501-1502) tarihinde vakfettiği yetmiş bir kitaptan oluşan ve sonra Fâtih Külliyesi'ndeki kütüphaneye nakledilen kütüphane. Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki medresesinde kurduğu 119 kitaplık kütüphane. Devrin şeyhülislâmlarından Efdalzâde Ahmed Çelebi'nin Fâtih Camii yakınında kurduğu medresesindeki kütüphane. Ulemâdan Muslihuddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegânî'nin 100 kitabını vakfederek, hayatta olduğu müddetçe kendi tasarrufunda, ölümünden sonra neslinden gelenlerin istifadesine sunulması ve sonra Bursa'da Ulucami'de konulması şartıyla kurduğu kütüphane.

Yine bu dönemde kurulan kütüphanelerden Edirne'de 897 (1491-92) tarihinde Noktacızâde diye anılan Şeyh Mehmed b. Yûsuf'un kurduğu tekke kütüphanesinin otuz yedi eserden oluşan koleksiyonu vardı. Fâtih devri meşâyihinden Abdürrahim Karahisârî'nin 888 (1483) tarihli Afyon'daki hayratı için düzenlediği vakfiyesinde, vakfettiği 159 kitabın adları da belirtilmiştir. II. Bayezid'in kadınlarından Hüsnuşah'ın oğlu Şehinşah'ın

Manisa valiliği sırasında 896 (1490-91) tarihinde Hatuniye Camii'ni yaptırdığı ve burada bir de kütüphane kurduğu görülüyor.

II. Bayezid devrinde kurulan kütüphaneler arasında kurucusu, yeri ve koleksiyonu açısından en ilgi çekici kütüphane, Mevlânâ Kıssahan Hacı Muslihuddin Mustafa b. Cüneyd'in Kandıra'nın Çavlu Hacı köyünde yaptırdığı iki mescidde kurduğu kütüphanelerdir. 902 (1496) tarihli vakfiyesinde çeşitli konulara ait vakfedilmiş 210 kitabın adı ile koruma ve yararlandırma şartları bildirilmiştir.

Bu devirde Balkanlar'da da iki kütüphane kurulmuştu. İlki Manastır ve Selânik kadıliklarında bulunan İshak Çelebi b. İsa Fakih tarafından Manastır'daki medresesinde 914'te (1508) kurulmuştur. Bu, Manastır'da Türk döneminde kurulan ilk kütüphanedir. Diğeri ise 919 (1513) tarihinde Prizren'de, şair Suzi Çelebi tarafından yaptırılan mesciddeki kütüphanedir.

II. Bayezid döneminde, vakıf kütüphaneleri için bir kaynak teşkil eden özel kütüphanelerin bazı önemli örnekleri ortaya çıkmıştır. Şehzade Korkud'un ve Müeyyedzâde'nin zengin kütüphaneleri olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Korkud'un kütüphanesinin bir yerden diğer bir yere nakledildiğinde deve katarlarıyla taşındığı, Müeyyedzâde'nin kütüphanesindeki 7000 ciltlik koleksiyondaki eserlerin bazılarının görülme üzere dursun adlarının bile duyulmadığı nakledilmektedir.

I. Selim askerî faaliyetleri yanında, ilme, ulemâya verdiği değer ve kitema düşkünlüğü ile de bilinir. Ancak kısa ömrü, adını yaşatacak hayır kurumları yapmasına müsaade etmemiştir. Bu devirde gerek yeni fethe edilen Suriye, Mısır gibi ülkelerden gelen ve gerekse de sahiplerinin ölümlüyle dağılan özel kütüphanelerden temin edilen kitaplarla sarayda büyük bir koleksiyon meydana getirilmiş, bu da daha sonraki devirlerde Osmanlı padişahları tarafından kurulacak olan birçok vakıf kütüphanesinin temelini teşkil etmiştir.

I. Selim devrinde kurulan kütüphanelerden Mevlânâ Bâli'nin İstanbul'da Şeyh Süleyman mahallesindeki mescidinde kurduğu kütüphanenin 925 (1519) tarihli vakfiyesinden, mevcudunun 620 kitap olduğu, muhafaza işiyle mescidin imamının görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed b. Hızır Bey de Bursa'da yaptırdığı medresesine kitaplarını bağışlayarak bir kütüphane kurmuştur.

c) Kanûnî Devriyle, XVI. Asrın Sonunda Kurulan Kütüphaneler

Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, I. Selim devrinde olduğu gibi, kütüphanelerin gelişiminde bir durgunluk dikkati çekmektedir. Devlet adamlarının ve ulemânın yaptırdıkları kütüphanelerin çoğunun Kanûnî'nin saltanatının ikinci yarısına rastlaması, siyasî ve iktisadî alandaki gelişmelerin kültür hayatına müsbet bir aksi olarak yorumlanabilir.

Edirne'de daha önce de kurulmuş olan küçük koleksiyonlu mahalle kütüphanelerine bu devirde yenileri eklenir. 927 (1521) yılında Hacı Hasan b. Ali ve 934/1528'de Kasım b. Abdullah muallimhanelerinde benzer şartlarla iki kütüphane kurmuşlardır.

XVI. yüzyılın son yarısında yaptırılan medreselerin çoğunda, kütüphanenin artık tamamlayıcı bir unsur olarak düşünüldüğü görülmektedir. Hayreddin Paşa (İstanbul 941/1534-35), Abdülvâsi b. Hızır (Edirne 945/1538'den önce), Kasım Paşa (İstanbul 951/1544; Bursa 960/1553), Rüstem Paşa (İstanbul 954/1547; Tekirdağ 960/1553), Sofu Mehmed Paşa (Sofya 954/1547), Kanûnî Sultan Süleyman (Rodos), İbrahim Paşa (İstanbul), Mihrimah Sultan (İstanbul 956/1549), Sekban Kara Ali (İstanbul), Hüseyin Ağa (Amasya), Şehzade Mehmed (İstanbul), Semiz Ali Paşa (İstanbul 973/1565) medreselerinde birer kütüphane vardı.

Bu devirde cami ve mescidlerde de kütüphaneler kurulmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Makbul İbrahim Paşa Hezargrad'da, Hüsrev Paşa Diyarbakır'da, Kiremitçizâde Sinan Bey Bursa'da, Cihan Bey İstanbul'da Ayasofya yakınında yaptırdıkları cami ve mescidlerde birer de hâfız-ı kütüb görevlendirerek kütüphaneler kurmuşlardır.

Bağdat'ta Âsitâne-i Hz. Ali ve Mûsâ Kâzım türbe kütüphaneleri, Yorganî Dede'nin İstanbul'da Gül Camii yakınındaki zâviyesindeki tekke kütüphanesi (972/1564-65) ve Feridun Bey'in İstanbul'daki mektebindeki okul kütüphanesi (967/1559-60) bu devirde kurulan değişik tür kütüphanelerdir.

Bu devirde görülen medrese, cami, mektep, tekke ve türbe kütüphaneleri dışında genellikle örnekleri ancak XV ve XVI. asırlarda görülen bir kütüphane türü daha vardır ki şimdiye kadar yapılan kütüphane

sınıflandırmalarında yer almamıştır. Çoğunlukla ulemâ sınıfından olan kimselerin evlerinde veya vakfettikleri binalarda kurdukları bu kütüphanelerin ortak yanı; vakfiyelerinde vakfedilen kitaplardan, önce vakfi yapanın sonra neslinden gelenlerin daha sonra da mahalle âlimlerinin salihlerinin ve bu kitapları anlayabilecek herkesin faydalanması şartının konulmasıdır; Edirne Dârülhadisi müderrislerinden Mevlânâ Emîr Hüseyin b. Seyyid Mehmed'in 941 (1535) tarihli yetmiş yedi ciltlik ve Mevlânâ Alâeddin b. Hacı Sinan'ın 952 (1545-46) tarihli yirmi beş ciltlik, Kadı Alâeddin b. Abdurrahman'ın 970 (1562) tarihli ve Şeyh İshak b. Abdürrezzâk'ın kırk bir ciltlik kitap vakıflarıyla kurulan kütüphaneleri bu türe örneklerdir.

Kütüphanelerin medreselerin tamamlayıcı bir unsuru haline gelmesine, değişik türlerin mevcudiyeti ve yaygınlığına rağmen devrin en büyük ilim müessesesi olan Süleymaniye Külliyesi'nde kuruluş yıllarında kütüphane kurulmamıştır. Külliye kütüphanenin ne zaman kurulduğu ve ilk kütüphane görevlilerinin hangi tarihte tayin edildikleri bilinmemekle birlikte, eldeki belgelerden, caminin ibadete açılışından birkaç sene sonra Süleymaniye'ye saray kütüphanesinden bazı eserler gönderilmeye başlandığı ve Süleymaniye Kütüphanesi'nin temelini bu tarihte atıldığı söylenebilir. Süleymaniye Külliyesi kütüphanesine hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb tayiniyle ilgili mevcut en eski belge ise 991 (1583) tarihini taşımaktadır.

II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'ın oğlu Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'da 944 (1537) tarihinde kurduğu külliye ve Drina nehri üzerindeki Foça kasabasında 1550 tarihinde kurulan Hasan Nazir Medresesi'nde de bu dönemde birer kütüphane kurulmuştur.

Kanûnî devri âlimlerinden Bedreddin Mahmûd b. Mevlânâ Süleyman b. Alâeddin Ali'nin Kayseri'de 966 (1559) yılında kurduğu kütüphanenin bazı araştırmacılar tarafından bedesten kütüphanelerinin ilki ve tipik bir örneği olarak kabul edildiği görülmektedir. Ancak 966 (1559) tarihinde düzenlenen vakfiyesinin incelenmesinden sonra bu kütüphanenin öğrenciler için kurulduğu, bedestende bulunmasının da vakfın, "neslinden kimse kalmayınca, kitapların Bezzâzistan diye meşhur olan tüccarlar çarşısına konulması" şartından ileri geldiği anlaşılmıştır.

Bu devirde kütüphane kurma çalışmalarının yanında, daha önce kurulan kütüphaneleri düzenlemeye ve kontrol etmeye de önem verildiği görülmektedir. Fâtih Kütüphanesi'nin bir katalogu bu devirde hazırlanmıştır. Padişahın emriyle Semâniye müderrislerinden Muhammed b. Hızır b. el-Hac Hasan tarafından 966 (1559) tarihinde hazırlanan bu katalogdan, Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu kütüphaneye, ölümünden sonra da kitap bağışları yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kataloglama kurallarının tesbiti yönünde bir teşebbüsün de yine bu devirde yapıldığını görüyoruz. 959 (1552) tarihli Defter-i Kütüb saray kütüphanesinde bulunan kitapların kataloglanmasında takip edilen yolu açıklaması bakımından önemlidir.

XVI. asrın sonlarına doğru özellikle padişah ve devlet adamlarının büyük merkezlerde, doğum yerleri veya vazife yaptıkları bölgelerde yaptırdıkları medreselerde genellikle bir kütüphaneye yer verdikleri görülmektedir. Daha sonraki yüzyılda daha da gelişecek ve yaygınlaşacak olan bu medrese kütüphanelerinin, daha çok öğrencilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak hazırlanmış bir koleksiyonu ve II. Selim'in Edirne'de, Selimiye Camii'ndeki kütüphanesi dışındakilerin genellikle sadece bir hâfız-ı kütübü vardır.

II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın zevcesi İsmihan Sultan 976 (1568) tarihinde Eyüp'te yaptırdığı medresesinin müderris, muîd ve dânişmendlerinin faydalanmaları için bir kütüphane kurmuştur. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa da İstanbul'daki medrese ve hankahıyla, Bergos'taki medresesinde birer kütüphane kurmuştur. İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa'nın kurdukları bu kütüphanelerin itina ile hazırlanmış katalogları mevcuttur.

982'de (1574-75) tamamlanan Selimiye Külliyesi'nde kurulan kütüphane gerek koleksiyonun zenginliği, gerekse katalogunun mükemmelliği bakımından dikkati çeker. 987 (1579) tarihli vakfiyesinde tayin edilen üç hâfız-ı kütübden ikisinin hattatlık, nakışçılık gibi vasıflarının olması ve gerektiğinde kitapların eksik sayfalarını tamamlamaları istenmektedir. II. Selim'in İzmir'de yaptırdığı medresesinde de bir kütüphane kurduğu 977 (1569-70) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

III. Murad'ın annesi Nurbânû Sultan'ın Üsküdar'da Toptaşı'nda yaptırdığı külliyyede medrese ve dârülhadis talebeleri için bir kütüphane

kurulduğu ve burada günlük 3 akçe ücret alan bir hâfız-ı kütübün görev yaptığı biliniyor.

Yemen fâtihi Koca Sinan Paşa 994 (1586) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre İstanbul, Aydın, Yenişehir ve Malkara'da çeşitli kuruluşlara kitap vakfetmiştir. İstanbul'da Divanyolu'nda bulunan türbesinde de muhtemelen ölümünden sonra kendi kitapları konularak bir kütüphane tesis edilmiştir.

XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da kurulan medreselerden Şeyhülislâm Zekeriyâ Efendi (1002/1593-94), Dârüssaade ağası Gazanfer Ağa (1004/1595-96) ve Vezir Hadım Ahmed Paşa (1004/1595-96) medreselerinde birer kütüphane bulunuyordu.

Bu kütüphaneler dışında İstanbul'da III. Murad devrinde kurulmuş iki ihtisas kütüphanesi vardır. Bunlardan biri, saraydaki hekimlerin faydalanması için kurulmuş, küçük kolesiyonlu bir kütüphanedir. Diğeri ise İstanbul'da bir rasathane kuran Takıyyüddin'in müneccimbaşılığı sırasında bu rasathanede kurduğu kütüphanedir.

d) Kütüphanelerin İstanbul Dışına Yayılışı ve Kitap Bağışları

XVII. asrın başlarından itibaren büyük merkezlerde tesis edilen kütüphanelerin yanında imparatorluğun diğer bölgelerinde kurulan kütüphanelerin sayılarında da bir artış görülür. Bu artışı halkın okuma-yazma oranının yükselmesinden ziyade, medrese eğitiminin yaygınlaşmasıyla açıklamak mümkündür.

Mustafa Dede'nin Midilli'deki zâviyesi için 1010 (1601-1602) tarihli vakfiyesi ve Lutfullah Efendi'nin Bursa'da Sultan Murad Medresesi'ne 1016 (1607) tarihli vakıf kaydıyla bağışladığı kitaplar ile Müeyyedzâde Pîrî Çelebi'nin Amasya'da Hatuniye Camii yanında (1017/1608-1609) ve Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Üsküp'te türbesinde (1017/1608) kurdukları kütüphaneler, Kastamonu'da Şaban-ı Velî Dergâhı Kütüphanesi (1020/1611), Erzincan Kalesi'ndeki Mevlevî Tekkesi Kütüphanesi, Dârüssaade ağası Ali Ağa b. Yahya'nın memleketi olan Mostar'da yaptırdığı medresesinde, Şeyh Hüsâmeddin'in Bursa'daki zâviyesinde (1021/1612) ve Sadrazam Mehmed Paşa'nın Kayseri'nin Erkilet kasabasındaki külliyesinde (1081/1670-71) kurdukları kütüphaneler bu devir-

de imparatorluğun diğer şehirlerinde kurulan kütüphanelere birkaç örnektir.

Bu devirde yeni yapılan hayır eserlerinde kütüphane kurmanın yanı sıra daha önce kurulan kütüphanelere kitap bağışı yoluyla koleksiyonları zenginleştirme faaliyetleri de görülmektedir. Ayrıca bu asırda mevcut olan kütüphanelerin koleksiyonları incelendiğinde, hayır sahibi kimselerin ellerine geçen bazı kitapları bir vakfiye tanzim etmeden sadece bu kitapların başına vakıf mührü veya kaydı koyarak vakfettikleri anlaşılmaktadır.

Vakıf ve arşiv kayıtlarına göre XVII. asrın başlarından ilk müstakil kütüphanenin ortaya çıktığı 1089 (1678) yılına kadar İstanbul'da kurulan büyük medreselerin hemen hemen hepsinde birer kütüphane bulunmaktadır. Bu tarihler arasında İstanbul'da kurulduğu bilinen Kuyucu Murad Paşa (1019/1610), Sultan I. Ahmed (1026/1617), Kazasker Hasan Efendi (1039/1630), Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi (1060/1650), IV. Murad'ın annesi Mâhpeyker Sultan'ın yeniden teşkilâtlandığı Özdemiroğlu Osman Paşa medreseleriyle Turhan Valide Sultan tarafından 1073'te (1662-63) tamamlatılan Yenicami Külliyesi'nde, Mimarbaşı Kasım Ağa'nın Şehzadebaşı'ndaki dârülhadisinde, Abbas Ağa b. Abdüsselâm'ın 1080 (1669-70) tarihinde inşa ettirdiği dârülkurrâsı ile Reîsülküttâb Mustafa Efendi b. Abdüsselâm'ın 1087-1088 (1676-1677) tarihlerinde düzenlettirdiği iki vakfiyesiyle Balat'ta tesis ettiği medrese ve dârülhadisinde birer kütüphane vardır. Ayrıca Bayram Paşa'nın türbesinde bulunan kütüphanesini de, 1045 (1635-36) yılında Haseki'de aynı yerde yaptırdığı medresesinin talebeleri için kurduğundan, bu devirde kurulmuş bir medrese kütüphanesi olarak mütalaa etmek gerekir.

XVII. asrın ortalarında kurulmuş iki cami kütüphanesi kuruluş şekli ve işleme şartları dolayısıyla dikkati çeker. 1077 (1667) tarihinde Mehmed Paşa b. Sinan düzenlediği vakfiye ile merhum Mustafa Efendi'nin yetmiş bir cilt kitabını İstanbul'da Cibali'de Üsküp Camii'ne koymuş ve onun vasiyeti doğrultusunda şartlarını tesbit etmiştir. Diğer kütüphane Konya'da İplikçi Camii'nde kurulmuştur; Mahmud Efendi b. Abdullah'ın vefatından sonra vasî tayin ettiği müderris Ali Efendi b. Oruç 1083'te (1672) düzenlettirdiği bir vakfiye ile İplikçi Camii'ne yetmiş sekiz kitap vakfetmiştir. Her iki vakfiyede

fakir âlimlere ödünç kitap verilebileceği, kütüphanelerin hizmetlerinin işleyişi, bakımı ve kontrolünün de mahalle halkı tarafından karşılık beklemeden yapılacağı bildirilmiştir.

G) MÜSTAKİL KÜTÜPHANELERLE BÜYÜK MEDRESE KÜTÜPHANELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

a. Köprülü Kütüphanesi

XVII. asrın sonlarına doğru, ulemâya ve öğrencilere açık medrese ve türbe kütüphaneleri ile, hem ulemâya ve öğrencilere hem de halka açık cami ve tekke kütüphanelerine, yeni bir kütüphane türünün eklendiği görülür. İşleyiş bakımından diğer kütüphanelerden pek farklı olmayan ancak değişik bir bünyeye sahip olan bu tür kütüphanelerin en belirgin hususiyeti, müstakil bir binada kurulmuş olmaları ve kütüphanede görevlendirilen ve başka bir işle uğraşmaması istenen personeline daha fazla ücret verilmesidir. Diğer bir özellikleri de, zamanla bu tür kütüphanelerde öğretim ve ibadet gibi, daha önceki devir kütüphanelerinde pek görülmeyen değişik bir faaliyetin ortaya çıkmasıdır.

Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprülü Kütüphanesi, bir külliye içinde yer alacak şekilde tasarlanmıştı. Ancak 1661 yılında kurucusu Köprülü Mehmed Paşa öldüğünde, külliyenin sadece medrese, hamam ve türbe bölümleri tamamlanmıştı. Oğlu Fâzıl Ahmed Paşa babasının vasiyetine uyarak külliye tamamlamaya çalışmış, babasının kalan kitaplarını kendi kitaplarıyla birleştirmiş ve bu zengin koleksiyon için babasının türbesinin yakınındaki müstakil kütüphane binasını yaptırmıştır. Fâzıl Ahmed Paşa'nın 1087'de (1676) ölümü, kütüphanenin kuruluş işlemlerinin geri kalmasına yol açmış, ancak 1089 (1678) tarihinde Fâzıl Mustafa Paşa'nın düzenlettirdiği vakıf senediyle bu kütüphane resmen kurulabilmiştir.

Vakfiyesinden bu müstakil binada sadece kütüphaneye mahsus bir personel kadrosunun teşkil edildiği ve bu kadroya devrine göre oldukça tatmin edici bir ücret ödendiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede, ödünç verme ile ilgili şartlar da belirtilmiştir. Bu şartlar araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde yorumlanmış ve bu kütüphane vakfiyesiyle kütüphane dışına ödünç kitap verme sisteminin başlatıldığı ileri sürülmüştür.

Aslında Köprülü vakfiyesinde yapılan, birkaç asırdan beri yürürlükte olan bir uygulamayı bazı esaslara bağlama isteğinin ortaya konmasıdır.

Kitap vakfetmenin gayesi başkalarının bu kitaplardan yararlanmalarını istemektir. Bu yüzden XVII. asrın ortalarına kadar kurulan birçok kütüphanede ödünç verme bazı şartlarla uygun görülmüştür. Ancak bu işlemi uygulayan kütüphanelerin daha sonraki asırlarda yapılan sayımlarda büyük kitap kaybına uğradıkları anlaşıldığından bazı kütüphane vakfiyelerinde bu uygulama bir ihtiyaçtan doğduğu düşünülerek kaldırılma cihetine gidilmemiş, fakat sınırlandırılmaya çalışılmıştır. XVIII. asırda kurulan kütüphanelerde ödünç vermeye kesinlikle karşı çıkılması, böyle bir gelişmenin sonucudur.

b) Büyük Medrese Kütüphaneleri ve Kitap Bağışları

XVII. yüzyıl sonunda kurulan üç önemli medrese kütüphanesinden ikisi Köprülü ailesine mensup kimseler tarafından tesis edilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul Çarşıkapı'da yapımına başlattığı külliyesini, oğlu Ali Bey 1101'de (1690) tamamlamıştır. Kara Mustafa Paşa ölümünden üç yıl önce, 1092(1681) tarihinde düzenlediği vakfiyesinde, kurulacak kütüphane ile ilgili bazı şartları da koydurmuştur. Bu vakfiyeden, külliye de kuracağı kütüphanenin kitaplarını da önceden hazırlattığı ve külliyenin tamamlanmasına kadar da vakfettiği kitaplardan istifade edilmesini sağlamak için geçici bazı düzenlemeler yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak külliyenin tamamlanmasından sonra burada faaliyete geçecek kütüphanenin organizasyonu ile ilgili bir düzenleme ve personel tayini yapılmamıştır. Kütüphanenin kadrosu muhtemelen oğlu Ali Bey tarafından ek bir vakfiye ile teşkil edilmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de Mimar Ayaş mahallesinde yaptırdığı külliyenin 1112 (1700) tarihli vakfiyesinden, bu külliyenin müstakil bir mekânda kurulmuş bir de kütüphanesi olduğunu öğrenmekteyiz. 500 kitaplık bir koleksiyona sahip olan bu kütüphaneye kitapların ciltlerinin yenilenmesi için bir de mücellit tayin edilmiştir.

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin 1111 (1699) tarihli vakfiyesiyle Fatih'teki medresesi yanında kurduğu kütüphane ise zengin koleksiyonu

ile dikkati çeker. 1149 (1736-37) tarihinde yapılan sayımda Feyzullah Efendi'nin vakfiye defterine kayıtlı 1965 kitap bulunmaktaydı.

XVII. asrın sonlarında, Anadolu'da küçük koleksiyonlara sahip cami ve medrese kütüphanelerinin kurulmasına devam edildiği, İstanbul'da ise kitaplarını vakfetmek isteyen özellikle ulemâ sınıfından kimselerin yeni kütüphane kurma yerine, kitaplarını daha önce kurulmuş kütüphanelere ve hayır kurumlarına verdikleri görülmektedir. Fatih'te Mustafa Bey mahallesinde Halil Paşa Camii imamı Mehmed Efendi b. Himmet, camiinde bir dolaba koyduğu seksen üç kitaptan yararlanma şartlarını 1093 (1682) tarihli vakfiyesinde belirtmiştir. Müftüzâde Abdullah Efendi, babası Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi'nin Üsküdar'da yaptırdığı medresesinin bir odasını kütüphane haline getirip, 425 kitabının burada muhafazası için 1099 (1688) tarihinde bir vakfiye tanzim etmiştir.

c) III. Ahmed Devri Kütüphaneleri

Sultan III. Ahmed'in saltanatının ilk yılları, iç karışıklıkları bastırmakla ve savaşlarla geçmiştir. 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşmasıyla imparatorluğun batıdaki mücadelelerine son verilmiş oldu ve bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri diye adlandırılan ve daha çok sosyal ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı bir döneme girdi.

III. Ahmed'in tahta çıkışından (1115/1703) Pasarofça Antlaşması'na kadar geçen devrede de İstanbul ve diğer bölgelerde kütüphane kurma çalışmalarının yavaş da olsa devam ettiği görülmektedir. İstanbul'da Valide Sultan'ın kethüdâsı Mehmed Efendi b. Veliyyüddin'in Galata'daki dârülhadisinde, Mehmed Efendi ile Şeyhülislâm Mehmed b. Ali'nin medreselerinde birer kütüphane vardı. III. Ahmed'in annesi Gülnuş Valide Sultan için Üsküdar'da yaptırdığı ve 1124 (1712) tarihinde ibadete açılan camiinin içinde küçük bir kütüphane bulunuyordu.

Daha önce kurulmuş hayır kurumlarına kitap vakfı şeklinde kütüphane koleksiyonlarını zenginleştirmeye yönelik çalışmalara bu devrede de rastlanmaktadır. Abdülvehhâb b. Ahmed 1120(1708) tarihli vakfiyesiyle Sivrihisar kazasında Mahmud Hüdâyî Camii'ne 130 kitap vakfetmiştir. Osman Rüşdü Efendi 1120 (1708) tarihinde Konya'nın Hadim kazasındaki Ebû Said Mehmed Hadimî Külliyesi'nde bir kütüphane kurmuştur. Ankara'da Sarı Hatib Medresesi'nde, Durud Dede'nin kurduğu

kütüphaneye 1120 (1708) tarihinde Sadrazam Ali Paşa tarafından bir miktar kitap vakfedilmişti.

Bunlardan başka Salih Paşa'nın Sakız'daki medresesinde, İbrahim b. el-Hac Mustafa'nın Kilis'in Kozluca mahallesinde, Numan Paşa'nın Selânik'teki medresesinde (1118/1706), Mehmed Ağa b. İbrahim'in Kemah'taki medresesinde (1120/1705) ve Mısırlı Hüseyin oğlu Hacı İsmail Ağa'nın Saraybosna'daki Atmeydanı Medresesi'nde birer kütüphaneleri olduğu bilinmektedir.

III. Ahmed dönemi sadrazamlarından Şehid Ali Paşa, devlet adamları ve sanat erbabını himaye etmesiyle, zengin kitap koleksiyonuyla ve İstanbul'da Vefa'da kurduğu kütüphanesiyle meşhurdur. İstanbul'dan dışarıya kitap ihracını yasaklaması, onun kitaba karşı ilgisini açıkça göstermektedir. Kaynaklarda ve yapılan bazı araştırmalarda Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da sadece bir kütüphane kurduğundan bahsediliyorsa da şimdiye kadar kullanılmayan iki vakfiyenin incelenmesi neticesinde, bu konu hakkında daha ayrıntılı ve doğru bilgiler elde edilmiştir.

1127 (1715) tarihli vakfiyesinden, Şehid Ali Paşa'nın ilk kütüphanesini İstanbul'da Üskübi mahallesindeki konağında kurduğu, çeşitli ilim dallarına ait kitaplardan meydana gelen kütüphanenin bir de katalogunu hazırlattığı anlaşılmaktadır. Vakfiyede, bu kütüphanede bir hâfız-ı kütübe bir nâzır-ı kütübün görevlendirildiği, kitaplardan kütüphane dışına çıkarılmadan yararlanılabileceği bildirilmiştir.

Şehid Ali Paşa'nın kurduğu ikinci kütüphane Kuzguncuk yanındaki İstavroz (günümüzdeki adı Beylerbeyi) semtinde bulunan yalısının bir odasında bulunmaktadır. Burada da bir hâfız-ı kütüb ve bir nâzır görevlendirilmiş, yararlandırmanın kütüphane içinde yapılacağı bildirilmiştir.

Şehid Ali Paşa'nın bugün de kendi adıyla anılmakta olan kütüphanesinin binası 1127'de (1715) tamamlanmış, 1128 (1716) tarihini taşıyan ikinci vakfiye ile de faaliyete geçmiştir. Bu vakfiyeden, kütüphanede bir hâfız-ı kütüb ile bir nâzırın görevlendirildiği ve kitaplardan sadece kütüphane içinde yararlanmanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

Ali Paşa'nın şehadetinden hemen sonra, mallarının müsadere edilmek üzere sayıldığı ve müsadere edildiği bilinmektedir. Şehid Ali Paşa'nın değerli kitaplardan meydana gelen kütüphanesinin müsaderesi

ise pek kolay olmamıştır. Vefatından önce kitapların vakfedilmiş olmasına rağmen, Şeyhülislâm İsmail Efendi'nin bu kitapların konularından dolayı vakfının câiz olmadığına dair verdiği fetva, bazı araştırmacılarca, Osmanlılar'ın ilim zihniyetinin geri kalmış olduğunun delili olarak kabul edilmiştir. Halbuki bu, Şehid Ali Paşa'nın değerli kitaplarını saray kütüphanesine kazandırabilmek için verilmiş hukukî mesnedi pek de kuvvetli olmayan bir fetvadır.

III. Ahmed devrinde kütüphanecilik alanında dikkate değer gelişmeler kaydedilmiştir. Yabancı dilde yapılmış kaynakları Türkçe'ye kazandırmak için bir komisyon teşkili ve matbaanın kuruluşu da bu devrede gerçekleştirilmiştir.

III. Ahmed, yıllardan beri sarayda çeşitli kaynaklardan sağlanmış binlerce kitabın kullanılması ve korunması için daha önce yapılan düzenlemeleri yeterli görmemiş ve Topkapı Sarayı'nda yeni yaptırdığı kütüphanede bu kitapların büyük bölümünü toplamaya çalışmıştır. 1131 (1719) tarihinde temeli atılan kütüphane 10 Muharrem 1132 (23 Kasım 1719) tarihinde büyük bir merasimle açılmıştır. Bu kütüphane sadece saray mensuplarına açık olması, personelle ilgili şartlarının da saray teşkilâtının işleyişine göre düzenlenmesiyle diğer vakıf kütüphanelerinden ayrılmaktadır.

III. Ahmed, saray içindeki kütüphanesinden başka Yenicami'de, Turhan Vâlide Sultan'ın türbesi yanında bir kütüphane yaptırmıştır. 1138 (1725-26) tarihli vakfiyesine göre kütüphanenin dört hâfız-ı kütübü ve padişahın emriyle hazırlanmış bir de katalogu vardır.

1720 yılında, Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın karısı Fatma Sultan ile birlikte yaptırdıkları Şehzadebaşı'ndaki dârülhadis ve kütüphane açılmıştır. Vakfiyesi 1132(1720) tarihinde hazırlanan kütüphanede dört hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütüb, ayrıca bu kütüphaneye bağışlanan Kazasker Sümbül Ali Efendi'nin kitapları için de bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmiştir. Damad İbrâhim Paşa Nevşehir'de 1140 (1727-28) tarihinde yaptırdığı külliyyede de küçük bir kütüphane kurmuştur.

III. Ahmed'in hükümdarlığının Lâle Devri diye anılan bölümünde İstanbul'daki kütüphane kurma faaliyetlerine ve kültür sahasındaki önemli gelişmelere rağmen imparatorluğun diğer bölgelerindeki kütüphane kurma çalışmalarında bir yavaşlama görülür. Bu devrede İstanbul

dışında kurulduğu tesbit edilen birkaç kütüphane vardır. Bunlar arasında; Abdullah Paşa b. Şehid Mustafa Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı dârülkurrada, Nûman Paşa'nın Selânik'teki medresesinde, Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandiye'deki camiinde, Giylânîzâde Nuri Paşa'nın 1134'te (1722) Hama'da, Bursalı İsmail Hakkı'nın 1135'te (1724) Bursa'daki camiinde, Hacı Abdürrahim Efendi'nin 1140'ta (1727-28) Konya'da Zincirli Medresesi'nde kurduğu kütüphaneler sayılabilir.

ç) I. Mahmud Devri Kütüphaneleri

Patrona Halil isyanından sonra tahta geçen I. Mahmud'un saltanatının ilk yılları bu isyanın devlet bünyesinde yaptığı tahribatı tamir ve isyan teşebbüslerini bastırmakla geçti. Bu yüzden kültür sahasında Yalova Kâğıt Fabrikası'nın kurulması, matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi gibi bazı çalışmalarda bulunulduysa da büyük çapta yenilikler yapılamadı. Fakat I. Mahmud açmayı başardığı üç büyük kütüphane ile kütüphanecilik tarihimizde mümtaz bir mevki kazandı. Bu devirde Ayasofya, Fâtih ve Galatasaray kütüphaneleri yanında, İstanbul'da ve diğer şehirlerde çok sayıda kütüphane kurulmuştur.

I. Mahmud'un sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa İstanbul'da Davud Paşa'daki camiinin yanında bir de kütüphane yaptırmıştır. Vakfiyesi, 1151 (1738) tarihini taşıyan bu kütüphanenin geniş bir personel kadrosu vardı. Daha önce bir iki örneği görülebilen "kütüphanede öğrenim" in I. Mahmud devrinde, bu kütüphanede de görüldüğü gibi, artık kütüphanelerin fonksiyonlarından biri olarak telakki edildiği anlaşılıyor.

Edirne kadısı Cârullah Veliyyüddin, 1147 (1734-35) tarihinde Fâtih medreselerinden Ayak Kurşunlu Medresesi yanında ve Şeyhülislâm Damadzâde Ebülhayr Ahmed Efendi, Sultan Selim Camii'nde, medrese talebelerine hizmet etmek için iki kütüphane kurmuşlardır.

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde Dârüssaâde ağalığında bulunan Hacı Beşir Ağa, Cağaloğlu'ndaki külliyesinde, Eyüp'teki dârülhadisinde, Medine ve Zîştovi'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştur. Hacı Beşir Ağa'nın kurduğu vakıf kütüphanelerinden başka, oldukça zengin bir özel kütüphanesi de olduğu anlaşılmaktadır. Öldüğünde sadece Karaağaç'taki hazine odalarında aralarında Kâtib Çelebi'nin

de el yazısıyla Cihannümâ'sının da bulunduğu 150 kadar değerli kitap çıkmıştır.

I. Mahmud'un İstanbul'da yaptırdığı kütüphaneler arasında Ayasofya Kütüphanesi gerek mimarisi gerekse de zengin koleksiyonu ve geniş kadrosuyla dikkati çekmektedir. Kütüphanenin vakfiyesi 1152'de (1740) hazırlanmışsa da açılış merasimi iki ay sonra yapılabildiği görülmüştür. Merasimden sonra I. Mahmud kütüphane görevlilerine ihsanlarda bulunmuştur. Ayasofya Kütüphanesi'nin açılışı halk arasında da akisler yapmıştır. Bu konuyu işleyen bir destanda özellikle kütüphanenin tezyinatı üzerinde durulmuştur.

Âl-i Osman'ın şevketi
Yoktur nazîr-i devleti
Dört köşede medh olunur
Kütüphanenin zîneti
Zîneti dehre saldı fer
Vasfa sezâdır serteser
Ayasofya Camii'nde eyledi bir âli eser
.....
Muvaffak eyledi Allah
Hayr olur makbul inşallah
Seyredip kütüphaneyi
Her gören dedi mâşallah

I. Mahmud sonraki tarihlerde yaptığı ek vakfiyelerle kütüphanenin personel sayısını arttırmıştır. Daha önce birkaç kütüphanede başlayan “kütüphanede öğretim” bu kütüphanede yoğun ve düzenli bir şekilde devam etmiştir.

Ayasofya'dan sonra, İstanbul'da aynı yıl içinde iki önemli kütüphanenin kurulduğu görülüyor: Âşir Efendi ve Âtîf Efendi kütüphaneleri. Defterdar Âtîf Mustafa Efendi'nin İstanbul'da Vefa'da kurduğu kütüphanenin çeşitli tarihlerde düzenlenmiş vakfiyeleri vardır. Âtîf Efendi'nin

oğulları ve torunları tarafından ek vakfiyelerle zenginleştirilen bu kütüphanede üç hâfız-ı kütüb görevlendirilmişti. Vakfiyesinde üzerinde durulan hususlardan biri, bu hâfız-ı kütüblerin, başka bir iş yapmaya mecbur kalmayacak kadar yeterli ücret almaları, diğeri de kütüphanenin yanında yapılan evlerde oturma mecburiyetinde olmalarıydı. Kütüphanede düzenli bir eğitim yapılacağını gösteren herhangi bir kayıt vakfiyede yer almamıştır. Fakat XVIII. asır Osmanlı kütüphanelerinin en belirgin özelliklerinden olan “kütüphanede ibadet”e önem verildiği görülmektedir.

I. Mahmud devri reîsülküttâblarından Mustafa Efendi'nin Kastamonu'daki medresesinde bir kütüphane bulunduğu bilinmektedir. İstanbul'da kurduğu kütüphane konusunda bazı araştırmacıların kitapların vakfediliş tarihleriyle kütüphane binasının inşası tarihini karıştırmaktan doğan hatalara düştükleri görülmektedir. Mustafa Efendi 1154 (1741) tarihli vakfiyesi ile de kütüphanenin kadrosunu teşkil etmiştir. Mustafa Efendi her ne kadar sağlığında kitapları vakfedip, kütüphanenin kadrosunu kurmuşsa da kütüphane binasını yaptıramadan ölmüştür. Mustafa Efendi'nin vakfettiği 1237 kitaptan oluşan koleksiyon daha sonraki yıllarda, Âşir Efendi, Hafid Efendi ve Kasîdecizâde Süleyman Sırrı Efendi'nin vakıflarıyla zenginleşmiştir.

I. Mahmud İstanbul'da ikinci kütüphanesini Fâtih Camii'nin kible duvarı bitişiğinde kurmuştur. Başlangıçta 2000 civarında kitabı olan bu kütüphanenin kitap mevcudunun, ilâveler ve yapılan bağışlar neticesinde 1248 (1832) yılında 5500'e ulaştığı görülür. Altı hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütüb, kapıcı ve süpürücülerin yanında kütüphane personeli arasında hiçbir öğretim elemanına rastlanmaz. Öyle anlaşılıyor ki I. Mahmud Fâtih Camii'nde ve medreselerinde sürmekte olan tedrisata yeni ve düzenli bir kütüphane kurarak yardımcı olmak istemiştir.

Süleymaniye Camii'nde de, Fâtih'tekine benzer bir düzenleme I. Mahmud ve sadrazamı Köse Mustafa Bahir Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Kütüphane 1165 (1751-52) yılında cami içinde parmaklıklarla ayrılmış bir bölümde kurulmuştur.

Galatasaray'da ilk olarak Sultan II. Bayezid tarafından kurulan ve çeşitli devirlerde birkaç defa açılıp kapanan ve III. Ahmed'in hükümdarlığı sırasında yeniden ihya edilen Galatasaray Mektebi'nde 1167 (1753-54) tarihinde I. Mahmud bir kütüphane yaptırmıştır. Burada bulunan

öğrencilerin kitaba şiddetle ihtiyaç duymaları sebebiyle kurulduğu ifade edilen kütüphane, I. Mahmud'un vakfettiği kitaplar ile daha önceki kitap bağışlarının birleştirilmesinden meydana gelmiştir.

İstanbul'da kurulan büyük kütüphaneler yanında ilim müesseselerine yapılan kitap bağışları ve daha önceki asırda örnekleri çokça görülen küçük medrese kütüphanelerinin kurulması I. Mahmud devrinde de devam eder. Bunlar arasında Mehmed Efendi b. Şeyh Mustafa'nın 1147'de (1734), Sâdullah Efendi'nin 1151 (1738) ve 1158'de (1745), Halil Efendi b. Abdurrahman'ın 1157'de (1745) yaptıkları kitap bağışları sayılabilir.

Yine bu devirde başta I. Mahmud olmak üzere, devlet erkanı, ulemâ ve diğer sınıflara mensup kimseler, imparatorluğun bazı bölgelerinde, genellikle öğretim kurumlarında veya yakınlarında birçok kütüphane kurmuşlardır. Mahfizâde Ahmed Paşa'nın Urfa Rıdvâniye'de (1147/1734), Hıfzızâde Osman Fakih Efendi'nin Amasya'da Burma Minare Camii içinde (1147/1734), Çavuş Mustafa Ağa'nın Belgrad'da medresesi yanında (1149/1736), Cihanzâde el-Hac Mehmed Ağa'nın Aydın Güzelhisar'ında Ramazan Paşa mahallesindeki medresesinde (1149/1736), Şehid Osman Paşa'nın Niş Kalesi'ndeki camiinde ve Damad Mehmed Efendi'nin Yenişehir Fenar'da (1168/1755) kurdukları kütüphaneler daha önceki asırda kurulan küçük mahallî kütüphanelerin birer devamıdır.

I. Mahmud İstanbul'da kurduğu kütüphaneler dışında Belgrad'da (1156/1743) ve Vidin sancağında Fethülislâm'da da (1161/1748) birer kütüphane yaptırmıştır.

d) III. Osman ve III. Mustafa Devri Kütüphaneleri

I. Mahmud saltanatının son yıllarında yaptırmaya başladığı külliyesinde büyük bir kütüphane kurmayı planladığından bu kütüphaneye konulacak bazı kitapları da hazırlamıştı. Fakat külliye tamamlanmadan 1754 yılında ölünce, yerine geçen kardeşi III. Osman bu hayır işini tamamlamış, adını da Nur-ı Osmanî koymuştur. 1169'da (1755) açılan kütüphanenin bu tarihte 5031 cilt kitabı vardı. Kitap mevcudunun sonraki yıllarda pek artmadığı görülmektedir.

III. Osman ve III. Mustafa devirlerinde sadrazamlık görevinde bulunan Râgıb Mehmed Paşa'nın yaptırdığı mektep, kütüphane ve şadırvan 1176 Şâbanında (Mart 1763) tamamlanarak hizmete açılmıştır. 1176

Rebiülâhîrinde (Ekim 1762) düzenlenen vakfiyesinde iki hâfız-ı kütüb yanında, hâfız-ı kütüb yamaklığı, kütüphanede gece nevbeti gibi daha önceki kütüphanelerde görülmeyen bazı hususlar da yer almıştır.

III. Osman'dan sonra tahta geçen III. Mustafa, askerî ve idarî sahadada giriştiği bazı ıslahat hareketlerinin yanında, ilim ve irfan sahiplerini himaye etmesiyle de tanınırdı. 1187 (1773) tarihli vakfiyesinden Lâleli'de camiinin yanında yaptırdığı medresesinde bir kütüphane kurduğu anlaşılmaktadır. III. Mustafa saraydaki Bostancılar Ocağı'nda da bir kütüphane kurmuştur. Kütüphaneye ait vakfiye ve Topkapı Sarayı'nda bulunan katalog 1188 (1774) tarihini taşımaktaysa da, III. Mustafa'nın hazine defterindeki kayıtlar, kütüphanenin 1181 (1767-68) yılında faaliyette olduğunu göstermektedir. Bu kütüphane kuruluşundan kısa bir süre sonra bilemediğimiz bir sebepten dolayı faaliyetini tatil etmiş ve 1247'de (1831) II. Mahmud'un emriyle Lâleli Medresesi'ne nakledilmiştir.

III. Mustafa devrinde iki defa şeyhülislâm olan Veliyyüddin Efendi 1175'te (1761) 150 kitabını Âtîf Efendi Kütüphanesi'ne vakfetmiştir. 1182 (1768-69) tarihinde bu vakıftan rücû etmiş ve yeniden düzenlediği vakfiyesiyle Âtîf Efendi Kütüphanesi'ne verdiği kitaplarla sahip olduğu kitapları, Beyazıt Camii'nin sağ tarafına bitişik olarak yaptırdığı kütüphanesine vakfetmiştir.

III. Mustafa devri ulemâsından bazıları kitaplarını, kütüphanesi olmayan cami ve medreselere vakfetmişlerdir. Şeyh Abdüllatif Efendi'nin Kasımpaşa'daki Câmî-i Kebîr'e (1172/1758-59), Şeyh Abdülkerim b. Ahmed'in Eyüp'te Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin yaptırdığı medreseye (1178/1765), Erzurum kadısı Mehmed Zihni Efendi'nin Alaşehir'de Şeyh Sinan Camii'ne (1181/1767-68), Ayasofya'da cuma vaizi İbrahim Efendi'nin Eyüp'teki Câmî-i Kebîr'e (1185/1771), Mehmed Efendi'nin Haseki Sultan Camii'ne (1185/1771) kitaplarını vakfettikleri görülmüyor.

Bu devirde Anadolu ve Rumeli'de yaptırılan bazı medreselerde kütüphanelere yer verildiği gibi, müstakil kütüphaneler de kurulmuştur. Mehmed Emin Ağa b. el-Hac Mustafa Efendi'nin Edremit'teki medresesinde (1169/1756), Seha Ali Efendi'nin Köstendil'deki medresesinde (1185/1771) birer kütüphane olduğu bilinmektedir. Hekimoğlu Ali Paşa'nın divan efendisi Akovalı Osman Şehdî Efendi'nin, Bosna sancağı beyi İshak Bey oğlu İsa Bey'in 862 (1458) yılında Saraybosna'da yaptırdığı caminin yanına 1173 (1759-60) tarihinde ilâve ettiği kütüphanede değerli

kitapların yanında arşiv malzemesi de bulunmaktaydı. Hacı Nûman Efendi, Sivas'ta 1172'de (1758-59) bir çeşme ve kütüphane yaptırmıştır. Arpa Emini Ali Ağa b. Hüseyin'in Tırnova'da cami, mektep ve çeşmesinin yanında bir de kütüphanesi bulunduğunu 1176 (1762) tarihli vakfiyesinden öğrenmekteyiz. Hüseyin Ağa b. Süleyman Ağa, Bursa'da Kavaklı mahallesinde Nakşibendî hankahı civarında 1174'te (1760) yaptırdığı mescid ve kütüphane için 1194 (1780) tarihinde hazırlattığı ek vakfiyeyle yeni tahsisler yapmıştır. Ömer Efendi'nin 1172'de (1758-59) Akşehir'de bir kütüphane kurduğunu, Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakır Ulucamii'ne, Tosunzâde Mehmed b. Halil'in de Tırnova'da Osman Ağa'nın yaptırdığı medreseye kitaplarını bağışladığını, Müftü Abdullah Efendi'nin Erzincan'da Cuma mahallesindeki cami ve medresesinin yanında bir de kütüphane tesis ettiğini yapılan bazı araştırmalar ve vakıf kayıtları dolayısıyla bilmekteyiz.

e) I. Abdülhamid - III. Selim Devri Kütüphaneleri ve
Kütüphanelerin Tanzimiyle İlgili Bazı Çalışmalar

III. Mustafa'nın ölümü üzerine Zilkade 1187 (Ocak 1774) tarihinde tahta çıkan I. Abdülhamid, babası III. Ahmed devrinde başlatılan bazı ıslahat teşebbüslerini devam ettirmeye çalışmış ve bu hususta sadaret makamını işgal edenlere tam yetki verilmiştir. I. Abdülhamid hayatının elli yılını sarayda kapalı olarak geçirdikten sonra tahta çıktığında, Osmanlı Devleti için çok ağır şartlar ihtiva eden Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Askerî ve idarî sahadaki bozuklukların bir an önce düzeltilmesi gerektiğini düşündüğünden, köklü icraata girişebilecek Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamid Paşa gibi liyakatli sadrazamları iş başına getirmeye çalıştı.

Bu devirde daha çok askerî ıslahat hareketlerine ağırlık verilmekle beraber, Kadı İbrahim Efendi'nin vefatıyla kapanan matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi, ilk riyaziye mektebinin açılması ve bazı kütüphanelerin kurulması gibi kültür alanında da çalışmalar yapıldı.

Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre, I. Abdülhamid tahta çıktıktan birkaç sene sonra, ecdadının izinden giderek, adını yaşatacak bir cami ve imaret yaptırmak istemiş, fakat bu iş için seçilen Bahçekapı'da çok sayıda cami bulunduğundan içinde cami bulunmayan bir külliye inşasına

karar vermiştir. Külliye'nin temeli sadrazam ve şeyhülislâmın da hazır bulunduğu bir merasimle Şâban 1191 (Ekim 1775) tarihinde atılmıştır. Aynı yılın zilkade ayında külliye'nin bazı bölümleri tamamlanmıştır. Medrese ve kütüphanenin inşası ise ancak 1194'te (1780) bitirilebilmiştir. Kütüphanenin işleyişi ve personel tayiniyle ilgili hususlar da 1195 (1781) yılının başında hazırlanan vakfiyeyle tesbit edilmiştir.

Hamidiye Kütüphanesi'nin, diğer padişah kütüphanelerine nazaran hem personel hem de koleksiyon bakımından oldukça fakir olduğu görülmektedir. Kütüphaneye sadece dört hâfız-ı kütüb, bir mücellit, bir ferrâş ve bir de bevvâb tayin edilmiştir. Vakfiye hazırlandığında kütüphaneye konulacak kitap sayısı belirtilmeyip, yeri boş bırakılmıştır. Daha sonra yapılan sayımlardan kütüphaneye I. Abdülhamid tarafından vakfedilen kitapların sayısının 1552 olduğu anlaşılmaktadır. Lala İsmail Efendi'nin, kütüphanenin kuruluşundan bir süre sonra vakfettiği 750 eserle, Hamidiye koleksiyonu biraz zenginleşmiştir. Lala İsmail Efendi ayrıca dört hâfız-ı kütübe 5'er akçelik bir ek gelir de temin etmiştir.

I. Abdülhamid'in Şâban 1193 (Ağustos 1779) tarihinde sadrazamlığa tayin ettiği Karavezir demekle meşhur olan Silâhdar Seyyid Mehmed Paşa, memleketi olan Nevşehir'in Arapsun köyünde Rebüülâhir 1194 (Nisan 1780) tarihinde yaptırdığı cami, medrese ve çeşmeden meydana gelen külliyesine Muharrem 1195 (Aralık 1780) tarihinde vakfettiği 350 kitabı medresesinin dershanesine koydurarak bir kütüphane kurmuştur.

1197 Muharreminde (Aralık 1782) sadrazamlığa getirilen Halil Hamid Paşa'nın da memleketi olan Isparta ve Burdur'da birer kütüphane kurduğu görülüyor. Halil Hamid Paşa'nın 1197 (1783) yılının sonlarında düzenlediği vakfiyesine göre Isparta'daki kütüphanesi Hacı Abdi Camii içinde yaptırdığı kârgir binada bulunmaktaydı. İki hâfız-ı kütüb, bir bevvâb ve bir ferrâşın görevlendirildiği kütüphaneye 449 cilt kitap konulmuştu.

Halil Hamid Paşa'nın Burdur'da kurduğu kütüphane hakkında ise fazla bilgimiz yoktur. M. Zeki Oral'ın tesbit ettiği bir kitabın baş tarafındaki vakıf kaydına göre, Halil Hamid Paşa, Burdur'da yaptırdığı kütüphanesine bazı kitaplar vakfetmiştir. Bu vakıf kaydı 1197 (1783) tarihini taşıdığına göre, bu kütüphane, Isparta'daki kütüphaneyle aynı tarihte kurulmuştur. Bir arşiv kaydında Halil Hamid Paşa'nın Burdur'da Çeşmecizâde Medresesi'ne koyduğu kitaplardan bahsedilmektedir. Öyle

anlaşıyor ki Halil Hamid Paşa Burdur'da müstakil bir kütüphane kurmamış, medrese içinde bir kütüphane tesis etmiştir. Yine M. Zeki Oral'ın tesbit ettiğine göre bu kütüphanede 117 cilt kitap bulunduğu rivayet edilmekte imiş.

İstanbul'da I. Abdülhamid devrinde kurulan birkaç kütüphane vardır. Bunlardan Murad Molla Kütüphanesi 1189'da (1775) Damadzâde Mehmed Murad Efendi tarafından Çarşamba semtinde yaptırılmıştır. Tersâne-i Âmire emîri Selim Ağa'nın 1187 (1782) tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da kurduğu kütüphanesinde öğretimin ön planda tutulduğu bilinmektedir. Esmâ Sultan'ın kethüdâsı Çelebi Mehmed Efendi, Saraçhane'de Dülgerzâde Camii yanında bir kütüphane yaptırarak 697 cilt kitap vakfetmiştir.

Bu devirde İstanbul dışında kurulan, Kilis'te Uncuzâde Hasan Efendi Kütüphanesi, Saraybosna'da Mısırî Medresesi yanında Abdullah Kantemir Kütüphanesi (1188/1774), Manisa'da Karaosmanoğulları'ndan Atâullah Hacı Osman Ağa'nın Nişancı Paşa Kütüphanesi (1789) ve Yusuf Ağa b. İsmail'in Hanya Kalesi'ndeki medresesinde kurduğu kütüphane (1203/1788) yanında cami ve medreselere yapılmış kitap vakıfları da vardır.

İstanbul'da daha önce kurucularının koydukları şartlara riayet edilmediği için kapanan Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nin ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi'nin gerekli tedbirler alındıktan ve sayım yapıldıktan sonra I. Abdülhamid devrinde tekrar açıldığı görülür. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde de 1190 (1776) yılında ölen baş hâfız-ı kütübün terekesinden kütüphaneye ait bazı kitaplar çıkması üzerine bir sayım yapılmıştır.

XVIII. asrın ikinci yarısında İstanbul dışında da birkaç örneğine rastladığımız zengin koleksiyonlu ve geniş sayılabilecek bir personel kadrosuna sahip müstakil kütüphanelerin bu asrın sonlarından itibaren artık hem sayı bakımından arttıkları hem de İstanbul'un yanında imparatorluğun diğer şehirlerine de yayıldıkları görülür.

Konya'da 1210 (1795) yılında Yusuf Ağa tarafından kurulan kütüphanenin 1209 (1794) tarihli vakfiyesinde Âtîf Efendi, Râgıb Paşa ve Hamidiye kütüphaneleri vakfiyelerindeki şartlara benzer şartlar konulmuştur. Ancak vakfiyede personelin ücretinin altı ayda bir verilmesi, hâfız-ı kütüblerin Konya halkından olmaları gibi birkaç değişik şart da

vardır. Yusuf Ağa Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii içinde de 377 kiptan meydana gelen bir kütüphane kurmuştur.

Ahmed Ağa'nın Rodos'ta (1208/1793), Mehmed Râşid Efendi'nin Kayseri'de (1212/1797), Antalya mütesellimi Hacı Mehmed Ağa b. Hacı Osman'ın Antalya'da (1211/1797), Yusuf Ziya Paşa'nın Keban'da (1212/1797-98), Mehmed Paşa'nın Prizren'deki medresesi yanında (1220/1805), Pazvantoğlu Osman Paşa'nın Vidin'de, Hatice Hanım'ın İzmir'de Müftü Camii ve Medresesi yanında (1221/1806) yaptırdıkları kütüphaneler III. Selim devrinde İstanbul dışında kurulan müstakil kütüphanelerdendir.

Ayrıca Haraççioğlu Cizyedarzâde Bahâeddin Ahmed Efendi'nin Bursa'daki medresesinde (1208/1794'ten önce), Yeğenzâde Süleyman Bey'in Soma'da Emir Hızır Camii avlusundaki medresesinde (1206/1791-92), Mehmed Emin Efendi'nin Biga sancağına tâbi Çan kasabasındaki medresesinde (1215/1800-1801), Hacı Ahmed Efendi'nin Kastamonu'da Nûmâniye Medresesi'nde (1217/1802-1803) kurdukları medrese kütüphaneleri ve Yeğen Ali Paşa'nın Manastır'da Emir Bey Camii'nde (1205/1790), Şeyh Mehmed Efendi'nin Nazilli'de Câmî-i Atik'te (1211/1797), Ahmed Ağa'nın İzmir'de Hisar Camii'nde kurdukları cami kütüphaneleri de bu dönemde kurulan kütüphanelerdir.

III. Selim, İstanbul'da babası III. Mustafa'nın Laleli'deki medresesinde bulunan kütüphaneyi yeni vakıflar yaparak ve personel tayin ederek düzenli bir hale getirmiş ve aynı medresesinin arsasında da yeni bir kütüphane yaptırmıştır.

İstanbul'da kurulan müstakil kütüphanelerin büyük bir kısmının kuruluşundan sonra kurucusunun ailesinin diğer mensupları tarafından yapılan vakıflarla zenginleştirildiği ve kütüphanenin idaresinin de aynı ailenin fertleri tarafından yürütüldüğü görülmektedir. I. Mahmud devri reisülküttâblarından Mustafa Efendi 1160 (1747) tarihli vakfiyesiyle Bahçekapı yakınındaki taş odalarında bir kütüphane yaptırmak istemiş, ancak yaptırmadan 1162'de (1749) ölünce oğlu Mustafa Âşir Efendi, babasının bu arzusunu yerine getirmiştir. Kütüphanenin vakfiyesi 1214 (1800) tarihini taşımaktadır. Âşir Efendi'nin oğlu, Rumeli kazaskeri Hafid Efendi de babasının ve dedesinin kütüphanesine 1220 (1805) tarihli vakfiyesiyle 416 cilt kitap vakfetmiştir. Köprülü ve Hacı Beşir Ağa kütüphanelerinin koleksiyonun da, kurucusunun ailesinin diğer mensuplarıncaya zenginleştirildiği görülmektedir.

III. Selim devrinde İstanbul'da mevcut kütüphanelere yapılan ek vakıflar yanında yeni kütüphane kurma çalışmaları da görülür. Ulemâdan Debbağzâde İbrahim Efendi'nin Kılıç Ali Paşa Medresesi'nde (1216/1801), Şeyh Mustafa Hulûsi Efendi de Balat'ta (1212/1798) kütüphaneler kurmuşlardır. Abdülkadir Bey b. Mehmed Paşa'nın Bab Mahkemesi'nde 1223 (1808) tarihinde kurduğu küçük kütüphane tesbit edilebilen ilk mahkeme kütüphanesi olması bakımından önemlidir.

f) II. Mahmud Devri Kütüphaneleri ve Evkaf Nezâreti'nin Kütüphanelere Yönelik Çalışmaları

II. Mahmud devrinde askerî ıslahatların yanında idarî sahada da düzenlemeler yapılmış, nezaretler kurulmuş ve özellikle vakıfları ilgilendiren hususlarda köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler tabii olarak bir vakıf müessesesi olan kütüphaneleri de etkilemiştir. Bu devirde kurulan yeni kütüphanelerin, kitap vakıflarının yanında, kütüphanelerin devlet tarafından kontrolünün ve düzenleme çalışmalarının yoğunlaştığı görülür.

Bu devirde İstanbul'daki her caminin yanında veya içinde ve birçok tekkede bir kütüphane vardı. Değişik şehirlerde kurulan kütüphane sayısı arttığı gibi kasaba ve hatta köylerde bile kütüphaneler kurulmuştu. Dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Eğridir mütesellimi Yılanlıoğlu Şeyh Ali'nin Eğridir'de (1223/1808), Vahîd Paşa'nın Kütahya'da (1226/1811), el-Hac Ahmed Ağa'nın Harput'ta Kurşunlu Cami'de (1227/1812), Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala'da birer kütüphane kurdukları görülüyor.

Bazı vakıf kayıtlarında ve yapılan bazı araştırmalarda belirtildiğine göre II. Mahmud devrinde İstanbul dışında kurulan diğer kütüphanelerden bazıları şunlardır: İzmir Müftü Camii Kütüphanesi (1221, 1234/1806, 1819), Bursa'da Şeyh Ahmed Gazzî Kütüphanesi (1234/1819), Burdur'da Şeyh Mustafa Efendi Kütüphanesi (1239/1824), Çankırı'da Şakir Efendi Kütüphanesi (1243/1827-1828), Kastamonu'da Ekmekçibaşı yahut Merdiyye (1243/1827-28) ve Münîre Medresesi (1250/1834-35) kütüphaneleri, Kıbrıs'ta Ayasofya Camii'nde Hacı Yusuf Kütüphanesi (1244/1828-29), Kastamonu'nun Gedos kazasında, Gedosî Mehmed Efendi Medresesi

Kütüphanesi (1247-1249/1831-1833) ve Samsun'da Hazinedarzâde Abdullah Paşa Kütüphanesi (1251/1835).

II. Mahmud devrinde İstanbul'da kurulan kütüphaneler arasında tekke kütüphaneleri ilk sırayı almaktadır. Galata Mevlevîhânesi'nde Mehmed Said Hâlet Efendi'nin kurduğu kütüphane, vakfiyesinin üslûbu, koleksiyonunun tarih, edebiyat ve bilhassa tasavvufî eserler bakımından zengin oluşu ve kütüphanenin işleyişiyle ilgili hususların, kütüphanenin kurulduğu yerin bir tekke olduğu göz önünde bulundurulurken düzenlenmesi dolayısıyla dikkati çekmektedir. Dahiliye Nâzırı Mehmed Said Pertev Paşa'nın Üsküdar Çiçekçi'de Selimiye Nakşibendî Dergâhı'nda kurduğu kütüphanenin 1252 (1836) tarihli vakfiyesinden, koleksiyonunun zenginliği anlaşılmaktadır.

II. Mahmud, Medine-i Münevvere'de kendi adıyla anılan bir medrese ve bu medresenin yanında da bir kütüphane kurmuştur. Birkaç bin kitap mevcudu olan Mahmudiye Kütüphanesi'nin vakfiyesi bulunmadığından çalışma düzeni hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. II. Mahmud Mekke-i Mükerrreme'de de bir kütüphane kurmak istediği ve koleksiyonun teşkiline çalıştığı biliniyorsa da sağlığında bu kütüphaneyi kurduğuna dair bir belge veya kayıt yoktur. Daha sonra Mekke'de Abdülmecid tarafından kurulan kütüphane, II. Mahmud'un bu teşebbüsünün bir ürünüdür.

II. Mahmud devrinde kütüphanelerin kontrolü ve sayımı ile ilgili çalışmalar daha da yoğunlaşmıştır. Bu devirde Beyazıt Camii'nin bitişiğinde yapılan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne nakledilen Taşköprizâde İbrahim Efendi, Halil Efendi, Fenârîoğlu Şemseddin, Tatar Abdullah ve Ebû Bekir Efendi koleksiyonlarının sayımı yapıp müstakil katalogları hazırlanmıştır. 1235 (1820) yılında Damad İbrâhim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki medresesinde bulunan kütüphanesinin, 1236 Safe'inde (Kasım 1820) Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin sayımları yapılarak yeni kataloglar hazırlanmıştır. 1242 (1826-27) yılında Bahçekapı'da Valide Sultan Türbesi'ndeki kitapların yeni bir katalogu hazırlanmış, Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi'ndeki kitaplar, Ayasofya Camii'nin yanındaki büyük türbeye nakledilmiştir. II. Mahmud, babası I. Abdülhamid'in Medine'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin düzenlenmesi için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. 1246 (1830) tarihli bir vesikadan anlaşıldığına göre medrese ve kütüphane tamir edilmiş, sağa sola dağılan 500

civarında kitap tekrar kütüphanede toplanmış, muhafaza için yeni dolaplara yerleştirilmiştir. III. Mustafa'nın kurduğu iki kütüphaneden biri olan Bostancılar Ocağı'ndaki kütüphane II. Mahmud'un emriyle sayılarak 1247'de (1831) Laleli Medresesi Kütüphanesi'ne taşınmıştır.

I. Mahmud'un Ayasofya'da kurduğu kütüphanenin 1247 (1831) yılında, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki medresesinde bulunan kütüphanenin ve Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin 1248'de (1833) sayımları yapılmış, katalogları düzenlenmiştir.

II. Mahmud 1254'te (1838) Harem-i şerif müdürünün müracaatı üzerine Medine kütüphanelerinde bulunan eserleri ciltlemek için birkaç mücellid göndermiş ve bu mücellidler de muhtelif kütüphanelerden pek çok kitabı ciltlemiş veya tamir etmişlerdir.

ç. Tanzimat Devri ve Sonrası

Tanzimat döneminde de vakıf kütüphane kurma ve mevcut kütüphaneleri kitap bağışlarıyla zenginleştirme faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Batı'daki örneklerle bakılarak yeni kütüphane kurma ve Batı tarzında yenileştirme faaliyetleri görülmekteyse de vakıf kütüphanelerinin yönetimi ve koleksiyonlarının teşkilinde büyük değişiklikler olduğu söylenemez.

Vakıf kütüphanelerinin bağlı buldukları vakıfların idaresi 1826 yılında kurulan Evkaf Nezâreti'ne bırakılmıştır. Kütüphanelerin bu nezâretin kontrolü altına tamamen girmesi ise ancak Tanzimat'ın ilâni yıllarında gerçekleşmiştir.

III. Selim, II. Mahmud ve I. Abdülhamid devirlerinde sadrazamlık, kaptan-ı deryalık görevlerinde bulunan Hüsrev Paşa İstanbul'da Eyüp'te 1255 (1839) yılında bir kütüphane kurmuştur.

Bu devirde kurulan kütüphaneler arasında Sahaflar Şeyhîzâde adıyla tanınan, Meclis-i Maarif-i Umûmiyye reisliği görevinde iken vefat eden (1264/1847) Esad Efendi'nin Yerebatan Sarayı yakınında kurduğu kütüphane (1262/1845-46), tarih ve edebiyat konulu kitaplar bakımından zengin bir koleksiyona sahiptir. Kütüphanenin 1300 (1882) yılında basılan katalogunda mevcudun 3943 olduğu görülmektedir.

Şeyh Mehmed Murad'ın Çarşamba'da kurduğu Dârülmesnevî Kütüphanesi (1260/1844), Nâfiz Paşa'nın Yenikapı Mevlevîhânesi'nde (1267/1850-51), Kalkandelenli Mehmed Ağa'nın Çarşamba'da kurduğu Yeni Medrese Kütüphanesi (1286/1869-70), Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan'ın Valide Camii'nde (1288/1871), II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda (1299-1881-82), Vecîhî Paşazâde Kemal Paşa'nın Sultanahmet civarında Düğümlü Baba Tekkesi'nde kurulan kütüphaneleri (1303/1885-86), Eyüp'te Hasan Hüsnü Paşa'nın kurduğu kütüphane (1319/1901) Tanzimat'tan sonra İstanbul'da kurulduğu bilinen vakıf kütüphaneleri arasında sayılabilir.

İstanbul dışında da Tanzimat'tan sonra kütüphaneler kurulmaya devam edilmiştir. Ahmed Ağa'nın Sivas Gürün'de kurduğu kütüphanesi (1265/1848-49), Osman Paşa'nın Trabzon'da Hatuniye Medresesi'nde 1260 (1844-45) tarihinde kurduğu kütüphane, Tahsin Ağa'nın Ürgüp'te (1272/1855-56), Kâmil Paşa'nın Elazığ'da (1285/1868), Besim Ağa'nın Nevşehir'de (1271/1854), Hacı İsmail Ağa'nın Çankırı'da Ali Bey Camii'nde (1285/1868) kurduğu kütüphaneler, İstanbul dışında kurulan kütüphanelerden bazılarıdır.

Üsküp'te, Kara Tava Ahmed Efendi'nin (1276/1859) ve Hüseyin Efendi'nin (1270/1853-54) kurduğu Bayram Paşa Kütüphanesi, Mustafa Paşa'nın İşkodra'da (1277/1860), Hacı Abbas'ın Kalkandelen'de Çarşı Camii'nde (1286/1869), Abdülkerim Paşa'nın Manastır'da (1312/1894), Sabri Bey'in Kalkandelen'de (1312/1894), Ebûbekir Efendi'nin Üsküp'te (1313/1895), İsmail Paşa'nın Halep'te (1255/1839) ve Hacı Mahmud Efendi'nin Câmi-i Kebîr'de (1305/1887-88) kurduğu kütüphaneler de imparatorluğun diğer bölgelerinde kurulmuş kütüphanelerdendir.

Tanzimat'tan sonra kurulan vakıf kütüphaneleri müstakil binalar yanında medrese, cami ve vâkıfların evlerinde kurulmuşlardır. Personelin sayısında ve vasıflarında önemli değişiklikler olmamıştır. Kütüphanenin işleyişinde koleksiyonların sayı ve konularında da, kütüphane anlayışının değiştiğini ifade edecek bir hareket görülmez.

İstanbul'da kurulan vakıf kütüphanelerinin bir kısmı daha sonra çeşitli tarihlerde Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.

I. VAKIF KÜTÜPHANELERİ TEŞKİLATI

A. Kütüphane Personeli

a. Giriş

Kütüphanelerde görevli personel, devirlere göre çeşitli yönlerden farklılıklar göstermektedir. Kuruluş devrinde kütüphane, külliye veya içinde kurulduğu cami ve medresede müstakil bir yapıya sahip olmadığından ayrı bir kadroya da sahip değildi. Kuruluş devri kütüphanelerinde genellikle günlük 1 akçe ile 3 akçe arasında ücret alan bir hâfız-ı kütübden başka bir görevli yoktu.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerde de kütüphanenin, içinde yer aldığı müesseseye idarî bakımdan bağımlılığı sürerse de hâfız-ı kütüblerin sayısının arttığı ve kâtib-i kütübün de görevlendirildiği görülür. Ücretlerde önemli değişiklikler yoktur. Ancak XVI. asrın ikinci yarısında görülen büyük enflasyondan sonra ücretlerde önemli sayılabilecek bir artış ortaya çıkar. XVII. asrın sonlarına doğru zengin vakıflara sahip büyük medrese kütüphanelerinin ve müstakil kütüphanelerin ortaya çıkması personele; kâtib-i kütüb yanında yenilerinin eklenmesine, XVIII-XIX. asırda kütüphanede yapılan eğitim-öğretim, personel kadrosunda öğretimle görevli kimselerin de yer almasına yol açmıştır.

1) Kütüphane Personelinin Seçimi ve Tayini

Vakıf kurucuları vakfiyelerinde her vazifeli için farklı şartlar aramaktadırlar. Kütüphane personelinin tayininde takip edilen yol, bazı yazımalardan anlaşıldığına göre şu şekilde olmaktadır: Kütüphanede boşalan herhangi bir vazife için vakfın mütevellisi, vakfın şartlarına uygun bir aday seçer ve bunu vakfın nezaretinde bulunanlara arzeder. Vakıf nâzırları bu arzı uygun bulurlarsa, bir kayıtla i'lâm etmekte, yani Divan'a göndermektedirler. Daha sonra bu arz vakfın bağlı bulunduğu muhasebeye gönderilir. Gerekli kontroller yapılarak, evkaf vazife defterinden bu görevin kimin üzerinde olduğu belirtilip, gereğinin yapılması için Divan'a gönderilir. Divan'dan çıkan karar üzerine tayine dair ruûs kaydı yazılır ve görevlinin eline de bu vazifeye tayin edildiğini bildiren bir berat verilir.

Personel tayininde bu kadar titiz davranılmasının sebebi yapılması muhtemel suistimallere mani olmaktır.

2) Kütüphane Personelinin Azli

Personelin tayininde olduğu gibi azlinde de teklif, vakıf mütevellisinden gelmektedir. Mütevellinin arzı, vakıf nâzırının uygun görmesi ve Divan'dan çıkan hüküm ile resmî yazışmalarda "ref" denilen görevden alma işlemi gerçekleşir.

3) Kütüphane Personelinin Ücretleri

Kütüphane personelinin alacakları ücreti, vakıf kurucuları vakfiyelerinde belirtmekteydiler. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar kurulan kütüphanelerde hâfız-ı kütübün aldığı ücret vakfın diğer görevlilerine nisbeten düşüktür. XVII-XVIII. asır medrese kütüphanelerinde ise vakıf görevlileri arasındaki ücret farkı bir dereceye kadar hâfız-ı kütüb lehine gelişme göstermişse de önemli sayılabilecek artışlar müstakil kütüphanelerin kuruluşundan sonra meydana gelmiştir. Devrin medrese kütüphanelerinde 15-20 akçe olan hâfız-ı kütüb ücretleri, bu kütüphanelerde 40-120 akçeye yükselmiştir.

Kütüphane personelinin ücretleri mütevelliler tarafından ödenir. Eğer müteveli vakfın bulunduğu şehirde oturmuyorsa bu işle kaimmakam-i müteveli görevlendirilirdi. Ücretler genellikle aylık olarak, bazı istisnaî durumlarda altı ayda bir ödenmekteydi.

4) Personelin Ücretlerinin Artırılması

Paranın satın alma gücünün ve fiyatların değişmesi personelin ücretlerinin arttırılmasını gerektirdiğinde, vâkıfın vakfiyesine koyduğu şartların değişmezliği kaidesi, vakıfların çoğunda bir maaş arttırımına gidilmesini önlemiş ve alınan bazı yan tedbirlerle bu ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır. Padişahların kurdukları vakıflarda değişiklik yapabilme yetkisi daha sonra tahta çıkan sultanlara bırakıldığından, bu tür vakıflarda ücret artışı kolaylıkla sağlanabilmektedir.

Personelin ücretlerini arttıracak çeşitli yollar mevcuttu. Bu konuda en yaygın uygulama; vakıf kurucusunun ailesinden gelen kimselerin veya

diğer hayır sahiplerinin yaptıkları ek vakıflarla vakıf personeline ilâve ücret tayin etmeleri idi. Ek görev de ücretlerde bir artış sağlamaktaydı.

Kütüphane personelinin maaşlarının bazı yan tedbirlerle arttırılma-ya çalışılması Evkaf Nezâreti'nin kuruluşuna (1242/1826) kadar devam etmiştir. Bundan sonra devlet, personelin maaşlarıyla ilgili hususlarla daha yakından ilgilenebilmiştir.

b) Vakıf İdarecileri

1. Nâzır

Devletin vakıflar üzerindeki denetimini sağlayan vakıf nâzırını, mütevellinin vakıfla ilgili olarak yaptığı işleri kontrol ve vakfın vakıf senedine göre idare edilip edilmediğini tesbit ederdi. Vakıf kurucuları, genellikle, nâzırını vakfiyelerinde belirtmişlerdir. Evkaf Nezâreti'nin kuruluşundan önce bu nezaret görevi devleti temsilen genellikle sadrazam, şeyhülislâm, dârüssaâde ağası, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerince yürütölmekteydi.

Nâzırlar, vakfın işleyişini kontrol yanında, vakıf personelinin tayin ve azlinde söz sahibiydiler. Kendilerine bağı vakıfların muhasebelerini de her sene incelettirmektedirler. Nâzırlar yaptıkları görev karşılığında bir ücret alıyorlardı. Bazılarının ise bu görevi, vakfiyeye bağı olarak, hasbî olarak yapmaları istenmiştir.

XVIII. asır ortalarında itibaren kütüphane kurucularını, kütüphanelerinin işleyişini daha iyi kontrol amacıyla bir de nâzır-ı kütüb veya nâzır-ı kütübhaneye tayin ettikleri görölmektedir.

2) Mütevelliler

Vakıf mütevellileri, bir vakfın idaresinde birinci derecede söz sahibi olduklarından, vakıf kurucularının bu görevi genellikle kendilerine tahsis ettiklerini, öldüklerinde bu görevin kendi nesillerinden gelen kişiler tarafından sürdürölmesini bir şart olarak vakfiyelerine koyduklarını görmekteyiz. Böylece, vâkıfın ailesinin vakıf üzerindeki kontrolü asırlar boyu sürebilmekteydi.

Mütevellilerin kütüphanede en önemli görevi belirli zamanlarda yapılan kitap sayımına nezaret etmeleri idi. Mütevelliler vakfın gelirlerini câbilerin yardımıyla toplayıp vakıf personelinin aylıklarını ödemek gibi

görevlerin yanında kütüphane binası ve kitapların bakımından da sorumluydular.

Mütevellilere belirli bir ücret verildiği gibi, bu görevin hasbî olarak yapılmasını isteyen kütüphane kurucuları da vardır.

c) Kütüphane Görevlileri

Kütüphane personelinin sayısı, çeşitli devirlerde içinde kuruldukları müesseselere veya müstakil bir yapıya sahip olmalarına göre değişiklik göstermektedir.

Kuruluş devrinde bir hâfız-ı kütübün görevlendirildiği kütüphanelerde Fâtih devrinden sonra kâtib-i kütübün de yer aldığı, XVI. asrın sonlarına doğru ise hâfız-ı kütüblerin sayısında bir artma olduğu görülür. Koleksiyonların zenginleşmesi muhtemelen kütüphanelerde bakım ve tamirle görevli kişilere yer verilmesine yol açmıştır.

1. Hâfız-ı Kütüb

Kütüphane kurucuları vakfiyelerinde, genellikle tayin ettikleri personelin sayısını ve personelde aranan vasıfları belirtirler. Vakfiyelerde üzerinde en çok durulan kütüphane görevlisi, hâfız-ı kütüblerdir.

i. Hâfız-ı Kütübde Aranan Vasıflar

Hâfız-ı kütüblüğe tayin edilecek kimselerde aranacak özellikler konusunda bazı şartlar ihtiva eden ilk vakfiye, Fâtih vakfiyesidir. Bu vakfiyedeki bir kayda göre hâfız-ı kütüb “esâmi-i kütüb-i mu‘tebereye ârif ve müderris ve muid ve müstaidinin muhtaç oldukları kütübün tafsiline vâkıf olacaktır.” Fâtih devrinde kurulan diğer kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütüble ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

II. Bayezid’in, 893 (1488) tarihinde Edirne’de yaptırdığı külliyenin vakfiyesinde, hâfız-ı kütübün “mütedeyyin, mümin ve emin” olması istenmektedir. Kanûnî Sultan Süleyman’ın, kızı Mihrişah Sultan için yaptırdığı külliyenin vakfiyesinde ise (956/1549), Fâtih ve Bayezid vakfiyelerinde hâfız-ı kütübde aranan vasıfların birleştirilerek “bir recül-i ‘arif ve Sâlih-i zevi’l-maarif” şekline konulduğu görülüyor. Bedreddin

Mahmud'un Kayseri'deki kütüphanesinin vakfiyesinde (966/1559) hâfız-ı kütübün kitapları korumaya kadir olması şartı getirilmektedir.

Feridun Bey'in İstanbul'da mektebinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde (967/1559-60) hâfız-ı kütübde aranan nitelikler hem çoğaltılmış hem de renkli bir üslûpla kaleme alınmıştır:

“Bir emin ve dindar, müstakim ve sahib-i vekar, nüsha-i emaneti rakam-ı sekametden berî ve sahife-i emaneti hatt-ı hiyânetten âri kimesne ta'yin oluna. Ve şart itdiler ki hâfız-ı kütüb olan kimesne ilm ü marîfette haberdar olup siyanet-i kütübde bi-ihhtiyar ola. Ne an ki 'kemeseli'l-himari yahmilü esfaren' makulesinden bir cahil-i bed-kirdar olup evrak-ı kütübü berk-i hazan gibi her tarafa perişan eyleye.”

XVII. asırda kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde, hâfız-ı kütüblerde bulunması gereken vasıflarda bir değişiklik görülmez. Genellikle bu vasıflar vakfiyelerde “salih, müslüman, mütedeyyin, müstakim, mu'temed” şeklinde ifade edilmektedir.

XVIII. asrın başlarında kurulan Çorlulu Ali Paşa Medresesi vakfiyesinde (1120/1708), hâfız-ı kütübün nitelikleri konusunda yeni bazı kayıtların bulunduğu görülmektedir:

“Kütüb-i mevkufeyi hıfz ve hiraset için sâhib-i kiyaset ve ehl-i basîret, her fenne dair olan nüshaya vakıf ve esâmi-i kütübü arif bir kimesne.”

XVIII. asrın ilk yarısında kurulan diğer kütüphanelerin vakfiyelerinin, hâfız-ı kütübün nitelikleriyle ilgili olarak yeni şart getirmedikleri, genellikle daha önceki vakfiyelerde görülen şartları tekrarladıkları görülmektedir.

ii. Hâfız-ı Kütübün Görevleri, Sorumluluğu ve Azlini Gerektiren Sebepler

Muhtelif devirlerde bazı farklılıklar gösterse de hemen hemen bütün kütüphane vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerden beklenen en önemli hizmetin, vakfedilen kitapları korumak olduğu belirtilmiştir. Zaten kendisine verilen “hâfız-ı kütüb” yani “kitapları koruyan, muhafaza eden” adı da bunu vurgulamaktadır.

Vakfiyeleri olmadığından kuruluş devri kütüphaneleri ve hâfız-ı kütüpleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Daha sonra kurulan

kütüphanelerde hâfız-ı kütübün kitapların muhafazası dışında yararlandırma, temizlik (kitapların tozunu alması) ve ödünç verme işine nezaretle de görevlendirildiği biliniyor.

XVII. asrın ikinci yarısında kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütübün yapması gerekli olan işlerde bir değişiklik görülmektedir. Vakfiyelerde hâfız-ı kütüblerin ancak rehin karşılığı ödünç kitap vermeleri, kütüphanede bulunmaları, kitapları korumaları ve tozlandırılmaları, okuyucuya kitap verirken güler yüzlü, tatlı sözlü olmaları gerektiği bildirilmiştir.

XVIII. asrın ilk yarısında kurulan kütüphanelerde hâfız-ı kütüblerin görevlerine yenilerinin eklendiği görülmektedir. Kütüphanenin okuma salonunda namaz kıldırma, müezzinlik yapma ve kandilleri yakma görevleri hâfız-ı kütübler arasında dağıtılmıştır. Bu asırda kurulan bazı kütüphane vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin okuyucuya karşı davranışları üzerinde önemle durulmakta, güler yüzle ve şevkle hizmet etmeleri istenmektedir.

XVIII. asrın başlarında kütüphaneye giren öğretimin, bu işle meşgul olacak bir müderris tayin edilmediği durumlarda, hâfız-ı kütübün görevlerine ilâve edildiği ve bu iş karşılığında ek ücret tayin edildiği görülmektedir.

XVIII. asra kadar kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde hâfız-ı kütüblerin kütüphanedeki çalışma saatlerine ve hâfız-ı kütüblük görevini vekil ve nâib kullanmadan bizzat kendilerinin yapacaklarına dair kayıtlara pek rastlanmaz. Muhtemelen, bu görevin vekâlet ve niyâbetle yürütülmesi sonucu meydana gelen bazı mahzurları ortadan kaldırmak için bu asrın ortalarından itibaren kurulan kütüphanelerin vakfiyelerinde bazı düzenlemeler yapıldığını görüyoruz. Buna göre hâfız-ı kütüblerin kütüphanede bütün gün bizzat bulunmaları istenmekte ancak hâfız-ı kütüb sayısı fazla olan kütüphanelerle, birden fazla hâfız-ı kütübün bulunmasına ihtiyaç duyulmayan küçük kütüphanelerde bu şartın nevbet usulüyle biraz yumuşatılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Hâfız-ı kütüblerin kitapların muhafaza edilmesinde ihmallerin veya hata yapmalarının önüne geçebilmek için bazı vakfiyelerde “hâfız-ı kütübün ihmali veya kusuru neticesinde kaybolan kitabı tazmin etmesi” müeyyidesinin yer aldığı görülür. Bazı vakfiyelerde ise, hâfız-ı kütüblerin

rehinsiz kitap ödünç vermeleri veya kitapların kütüphaneden dışarı çıkarılmasına müsaade etmeleri halinde görevden azledilecekleri bildirilmiştir.

Bazı vakfiyelerde ise hâfız-1 kütüplerin azlını gerektiren sebepler arasında üç gün özürsüz işe gelmeme, vâkıfın koyduğu şartlara uymama, hizmet yerini terketme, yerine vekil bırakma ve hâfız-1 kütüblük görevini nevbetleşe yürütme, tembellik etme, müderrislik, kadılık gibi bir mesleğe girme ve izin süresini geçirmenin zikredildiği görülmektedir.

iii. Hâfız-1 Kütübün Ücreti

Hâfız-1 kütübün aldığı ücret, değişik devrelerde, çalıştığı kütüphanenin büyüklüğüne ve hâfız-1 kütüblük görevinin ek bir görev olup olmamasına bağlı olarak değişmektedir. Kuruluş devri kütüphanelerinde 1-2 akçe arasında değişen hâfız-1 kütüblük ücretinin, fetihten sonra İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan kütüphanelerin çoğunda değişmediği, sadece Fâtih Külliyesi'nde kurulan kütüphanenin hâfız-1 kütübüne günlük 6, Mahmud Paşa Medresesi hâfız-1 kütübüne de 5 akçe ücret verildiği görülmektedir.

II. Bayezid ve Kanûnî devri kütüphanelerinde hâfız-1 kütüb ücretlerinde büyük değişiklikler görülmez. Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. asrın sonlarına doğru hızlanıp XVII. asrın ilk yarısında da bir müddet devam eden fiyat artışlarının bir süre gecikmeyle hâfız-1 kütüplerin ücretlerine de yansıdığı görülüyor. Köprülü Kütüphanesi'nin kuruluşuna kadar (1089/1678) ortaya çıkan kütüphanelerde, hâfız-1 kütüblere verilen ücretlerde enflasyonun baskılarını giderecek büyük bir artış görülmez. Birkaç istisna dışında, ücretlerin 3-8 akçe arasında değiştiği bilinmektedir. Köprülü Kütüphanesi hâfız-1 kütüplerine verilecek ücret vakfiyede, aylık üzerinden, kuruş olarak belirlenmiştir. Devrin rayicine göre yapılan hesaplamada günlük 20 ve 10 akçeye tekabül eden bu artış, XVII. asrın sonlarında kurulan diğer kütüphanelerde de devam etmiştir.

Daha sonra kurulan Ayasofya Kütüphanesi'nde (1153/1740) görevli birinci hâfız-1 kütübe 45, Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde görevli birinci hâfız-1 kütübe 80, Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde görevli birinci hâfız-1 kütübe 120 akçe gibi yüksek ücretler verilmişse de İstanbul'da XVIII. asrın ortalarında kurulan büyük kütüphanelerde ve İstanbul dışında kurulan

küçük medrese kütüphanelerinde bu ücret artışına paralel olarak artışlar görülmez.

Bazı kütüphane vakfiyelerinde ise kütüphanede görevlendirilecek hâfız-ı kütübe bir ücret tayin edilmemiştir. Ücret alınmadan yapılan hâfız-ı kütüblüğe “hasbî hâfız-ı kütüblük” denilmektedir.

Hâfız-ı kütüblere ücretleri yanında yiyecek yardımı da yapılmaktaydı. Büyük külliyelerde kurulan kütüphanelerin hâfız-ı kütüblerine genellikle imaretin mutfağından aş ve fodla verildiği görülüyor. Yiyecek yardımı yanında bazı kütüphane kurucularının hâfız-ı kütüblere oturmaları için ev ve vakfın artan gelirlerinden ek gelir temin ettikleri, bazan da ek görev vermek yoluyla maaşlarının bir miktar arttırılması yoluna gittikleri görülmektedir.

iv. Kütüphanelerde Görevlendirilen Hâfız-ı Kütüblerin Sayısı

Kuruluş devri kütüphanelerinde bir olan hâfız-ı kütüb sayısının, İstanbul’un fethinden sonra kurulan kütüphanelerde de artmadığı ve bir iki istisna dışında, müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar bu sayının değişmediği görülmektedir. Üç hâfız-ı kütübün görevlendirildiği Köprülü Kütüphanesi’nden sonra kurulan bazı medrese kütüphanelerinde de iki veya üç hâfız-ı kütüb tayin edilmesinde muhtemelen Köprülü’nün tesiri yanında, bu kütüphanelerin zengin vakıflara sahip oluşu da rol oynamıştır.

XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul’da kurulan büyük kütüphanelerin hemen hemen hepsinde birden fazla hâfız-ı kütüb, İstanbul dışındaki kütüphanelerde ise genellikle bir hâfız-ı kütüb bulunmaktadır.

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında genellikle İstanbul’da kurulan kütüphanelerde, hâfız-ı kütüb sayısının dördü geçmediği, Anadolu’da kurulan müstakil kütüphanelerde ise iki veya üç hâfız-ı kütüb görevlendirildiği görülüyor.

Birden fazla hâfız-ı kütübün görevlendirildiği kütüphanelerde hâfız-ı kütübler; hâfız-ı kütüb-i evvel, hâfız-ı kütüb-i sâni, hâfız-ı kütüb-i sâlis şeklinde Arapça sıra sayıları kullanılarak sıralandırılmaktadır. Hâfız-ı kütüb-i evvele bazan baş hâfız-ı kütüb de denilmektedir.

v. Hâfız-1 Kütüblüğün Başka Bir Kimseye Devri

Vakıf teşkilâtında, vakıf görevlilerinin üzerlerinde bulunan vazifeleri ve karşılığında aldıkları ücretleri başka bir kimseye devretmeleri yaygın bir usuldü. Ferağ ve kasr-ı yed denilen bu tür devirlerde kadının da izni aranmaktaydı. Ancak, hâfız-1 kütüblük gibi bazı vasıflara sahip olmayı gerektiren bir hizmetin, bu yolla yapılan devirlerle ehil olmayan kimselerin ellerine geçmesi, XVIII. asırda bazı kütüphane kurucularının vakfiyelerine hâfız-1 kütüblüklerin ferağ ve kasr-ı yed yoluyla vazifelerini başkalarına devredemeyeceklerine dair şartlar koymalarına yol açmıştır. Buna teşebbüs edecek hâfız-1 kütüblüklerin görevine son verileceği de ayrıca bu vakfiyelerde belirtilmiştir.

vi. Hâfız-1 Kütüblüğün Babadan Oğula Geçmesi

Bazı arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, vakıf kuruluşlarında, ölen kimselerin vazifesinin oğluna verilmesi şeklindeki uygulama, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir örf haline gelmişti ve kütüphanelerde de bu usule göre tayinler yapılmaktaydı. Kütüphaneler için kötü sonuçlar doğurabilecek olan bu uygulama, vakıf teşkilâtı içinde köklü bir geleneğe sahip olduğundan kaldırılamamış, ancak XVIII. asırda kurulan büyük kütüphanelerin vakfiyelerinde bazı şartlara bağlı olarak uygulanabileceği belirtilmiştir.

2. Hâfız-1 Kütüb Yamağı

Hâfız-1 kütüblere yardımcı olmak için ihdas edilmiş bir kadrodur. Ancak birkaç kütüphanede rastlanır. Alacakları ücret ve görevleri vakfiyelerde belirtilmiş olan bu görevlinin adının Âşir Efendi Kütüphanesi'nde mülâzım-ı hâfız-1 kütüb olarak değiştirildiği görülmektedir.

Kâtib-i kütüble ilgili en eski kayıt, II. Murad devrine aittir. Kâtib-i kütüblük görevi önce sadece kâtiplik olarak başlamış ve muhtemelen Kanûnî Sultan Süleyman devrinde kâtib-i kütüb adı ortaya çıkmıştır.

XV-XVII. asır kütüphanelerinde kâtib-i kütübün en önemli görevi ödünç verilen kitapların isimlerini bir deftere yazmaktır. Fakat XVII. asrın sonlarında başlayan kütüphane dışına ödünç kitap vermeye karşı çıkış, XVIII. asırda kurulan birçok kütüphanenin vakfiyesinde kesin bir yasak olarak girmiş ve böylece kâtib-i kütübün en önemli görevi ortadan

kalkmıştır. Bu yüzden XVIII. asrın ilk yarısında kurulan kütüphanelerde kâtib-i kütübün, kitapları defter etme şeklinde tanımlanan görevine ağırlık verildiğini görmekteyiz.

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan büyük kütüphanelerde kâtib-i kütüblük görevine rastlanılmamaktadır.

Çeşitli devirlerde kâtib-i kütübün aldığı ücret, hâfız-ı kütübün ücretiyle karşılaştırılacak olursa; kâtib-i kütübün hemen her zaman hâfız-ı kütübden düşük ücret aldığı görülmektedir.

4. Mücellit

XVI. asra kadar kurulan kütüphanelerin bazılarında kurucuların vakfettikleri kitapların tamir ve bakımı için bir de mücellit tayin ettikleri görülmektedir.

XVI-XVII. asırda kurulan kütüphanelerin çoğunun kadrosunda bir mücellide rastlanılmamaktadır. Bu devrede kurulan kütüphanelerden sadece üçünde bir mücellit bulunduğu tesbit edilebilmiştir.

XVIII. asrın ilk yarısında kurulan büyük kütüphanelerin ekserisinde bir mücellidin bulunduğu görülmektedir. XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan birkaç büyük kütüphane hariç, diğerlerinde bir mücellit bulunmamaktadır. Bu devirde kütüphane kurucuları mücellit tayin etmek yerine kitapların tamiri için bir miktar para ayırmayı tercih etmişlerdir.

5. Bevvâb ve Müstahfız

Bevvâb, kütüphanenin kapılarını belirli saatlerde açıp kapatan görevliye verilen addır. Hayır eserlerinin hemen hepsinde bulunan bevvâbın kütüphanelerde ortaya çıkışı, ancak müstakil bir binaya sahip kütüphanelerin kuruluşundan sonra gerçekleşmiştir. Daha önceki devir kütüphanelerinde bu görev, kütüphanenin içinde kurulduğu müessesenin bevvâbı tarafından yapılmaktaydı.

Kütüphane vakfiyelerinde bevvâbın emin, muteber ve müstakim olması istenirken kütüphanenin kapılarını açma kapama görevi yanında

bazı kütüphanelerde bevvâba, ferrâşlık, tas-teşlik, kışın mangal yakma da ek görev olarak verilmiştir.

Genellikle kütüphanelerde bir bevvâb bulunmaktadır. Zengin vakıflara sahip büyük kütüphanelerde ise birden fazla bevvâb görevlendirilmiştir. Kütüphane bevvâbların günlük ücretleri 5-15 akçe arasında değişmektedir.

6. Ferrâş

Kütüphanenin temizliğiyle, okuyucuların üzerinde oturdukları hasır ve minderleri yaymakla görevlidir. Bevvâb gibi ferrâş da ancak müstakil bir mekâna sahip kütüphanelerin ortaya çıkmasından sonra kütüphane personeli arasına girmiştir.

Ferrâşlık bazan müstakil bir görev olarak verilmekte ise de genellikle kütüphanenin yakınındaki bir vakıf kurumunda aynı işi yapan bir kimse veya kütüphanenin bevvâbı, ek görev olarak bu işle görevlendirilmektedir.

7. Kütüphanenin Tamir ve Bakımıyla Görevli Personel

Kütüphanelere, müstakil bir yapıya kavuşmalarından sonra, tamir ve bakım işleriyle uğraşmak üzere bazı görevlilerin tayin edildiği görülmektedir. Marangoz, su yolcu, tamirci (meremmetî), kurşuncu, sedefçi ve duvarlardaki lekeleri silmek üzere mâniü'n-nukûş bu görevliler arasında sayılabilir.

B. Koleksiyon

a) Ana Koleksiyonun Kuruluşu

Vakıf kütüphanelerinin koleksiyonları vakfedilen kitaplardan oluştuğu gibi, zenginleşmesi de genellikle aynı yoldan sağlanmaktaydı. Kütüphane koleksiyonlarının teşkili konusunda en çok rastlanan uygulama; medrese kurucularının yaptırdıkları medreselere, talebelerin öğrenimi için gerekli kitaplar bağışlayarak bir kütüphane kurmalarıydı. İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan birçok medresede ders kitaplarından meydana gelmiş küçük koleksiyonlara sahip kütüphaneler vardı.

Bu tür kütüphanelerin yanında, ulemâ sınıfından kimselerin özel kütüphanelerini, bazan medrese, cami, tekke gibi müesseselere vakfettiklerini, bazan da kitapların kendi oturdukları evde muhafaza edilmesini ve ihtiyaç sahiplerinin bu kitaplardan yararlandırılmasını istedikleri görülür.

Müstakil bir binada veya öğrenim ve ibadet için yaptırılmış müesseselerde bir kütüphane kurmak için yapılan kitap vakfı, düzenlenen bir vakfiye ile gerçekleşmekteydi. Genellikle bağışlanan kitapların listesi vakfiyenin içinde verilmekte veya son kısma müstakil bir liste halinde eklenmekteydi. Ayrıca İslâm hukukuna göre taşınabilir malların vakfedilmesi ihtilaflı olduğundan, kitap ve kütüphane vakfiyelerinin hepsinin son bölümüne (rücû bölümü) kitap vakfının câiz olduğunu savunan ulemânın görüşleri de konulmaktaydı.

Vakfedilen kitapların üzerine vakıf kurucusunun vakıf mührü vurulur veya vakıf kaydı yazılırdı. Vakıf mühürlerinin üzerinde genellikle vâkıfın ismi bulunur, bazan da bir âyet, bir beyit veya vakfedilen kitaplarla ilgili bir şartın, bir vakıf kaydının konulduğu görülür.

Kütüphanelerin kuruluşunda, vakfedilen kitap sayısı devirlere ve kurulan kütüphanenin türüne göre değişmektedir. Kuruluş devri kütüphanelerinde bulunan kitap sayısı genellikle 100'ü geçmez. I. Selim, Kanûnî Sultan Süleyman ve II. Selim devirleriyle XVI. asrın sonlarına kadar kurulan kütüphanelerde bulunan kitap sayısında önemli sayılabilecek bir ölçüde olmasa bile bir artma vardır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında kurulan kütüphanelerdeki kitap mevcudunun aynı şekilde artmaya devam ettiği görülmektedir. Vakıf kütüphanelerinde görülen en büyük kitap artışı, Köprülü Kütüphanesi'nin kurulmasıyla (1089/1678) gerçekleşir. Kütüphanenin kuruluşunda mevcudu 2000'in üstünde bulunmaktaydı.

III. Ahmed devrinde İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan medrese kütüphanelerinde konulan kitap sayısının XVI. asır başlarında olduğu gibi genellikle 300-500 arasında, İstanbul'da kurulan bazı önemli kütüphanelerde ise mevcudun 1000-2000 arasında değiştiği görülmektedir. XVIII. asrın ikinci yarısında ve XIX. asrın başlarında İstanbul dışında kurulan medrese ve cami kütüphanelerine konulan kitap sayısı genellikle 300-600 civarında değişir. Müstakil kütüphanelerdeki koleksiyonlarda bulunan kitap sayısı 1000-2000 civarındadır.

Vakıf kütüphanelerin koleksiyonlarını teşkil eden eserlerin hemen hemen hepsi yazmadır. Basma eserler ancak III. Ahmed devrinde matbaanın açılmasından sonra birer-ikişer kütüphane kataloglarına girmeye başlar. XVIII. asrın sonlarına doğru bazı kütüphanelerde basma eser sayısının elliye yaklaştığı görülür.

b) Koleksiyonların Zenginleştirilmesi

Kütüphane koleksiyonlarının zenginleştirilmesi; kurucularının yaptıkları ilâve vakıflarla veya kütüphanenin kuruluşundan sonra muhtelif kimselerin yaptıkları kitap bağışlarıyla gerçekleşmekteydi. Toplu bağışların yanında tek tek yapılan vakıflar ve yaygın olmamakla birlikte satın alma yoluyla da koleksiyonun zenginleştirildiği görülmektedir.

Padişahlar ve hanım sultanlar tarafından kurulan birçok vakıf kütüphanesinin kaynağını teşkil eden saray kütüphanelerinin koleksiyonlarının zenginleştirilmesinde, satın alma yanında, kitap yazdırmanın, bir kısım devlet adamları ve ilmiye sınıfına mensup kimselerin padişahlara hediye ettikleri kitapların ve müsadere yoluyla temin edilen kitapların rol oynadığı da bilinmektedir.

c) Koleksiyonların Özellikleri

Kuruluş devri kütüphanelerinin çoğunun kitap listeleri zamanımıza ulaşamadığından, bu kütüphanelerin koleksiyonları hakkında bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. Daha sonra kurulan ve koleksiyonları hakkında bilgi edinebildiğimiz kütüphanelerde fıkıh, fetva, hadis, tıp, İslâm tarihi, tasavvuf konulu kitaplar yanında Türk edebiyatının ilk devir ürünlerinden kitaplar da bulmak mümkündür.

Cami ve mescidlerde kurulan kütüphanelerin koleksiyonları kurucuların vakfettikleri kendi kitaplarından meydana geldiği için, kurucularının kimliklerini yansıtmaktadır. Bazı cami ve mescid kütüphaneleri ise yakınlarında bulunan medreselerin öğrencilerinin kitap ihtiyacını karşılayacak bir medrese kütüphanesi haline gelmişlerdir.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan kütüphanelerin bazılarında, kütüphaneye konulan kitapların vakfedilen müesseselerin özellikleri düşünülerek seçildiği görülür. Medrese kütüphanelerinde talebenin ihtiyacı

göz önünde bulundurularak yapılan seçim, medreselerde okutulan derslerle ilgili kitaplardan oluşan bir koleksiyonu ortaya çıkarmıştır. Dinî ilimlerle ilgili kitapların kütüphane koleksiyonunun önemli bir bölümünü teşkil etmesi, XIX. yüzyıl başlarına kadar kurulan bütün medrese kütüphanelerinde görülmektedir.

Tekke kütüphanelerinin koleksiyonlarında tasavvufî eserler yanında dinî ilimlerle ilgili kitapların büyük bir yekün tuttuğu görülür. İstanbul dışında kurulan küçük tekke kütüphanelerinde ise koleksiyonun hemen hemen hepsini tasavvufî eserler oluşturmaktadır.

Müstakil kütüphanelerle birlikte kütüphane koleksiyonlarındaki mevcut kitaplar konu bakımından zenginleşmeye başlar. Farklı sınıflardan okuyucuya hitap eden bu tür kütüphanelerin kurucularının kütüphanelerine değişik konulu eserler koymaya çalıştıkları görülür. Özellikle saraydan kaynaklanan kütüphanelerde farklı konularda eserler bulunmaktadır.

ç) Koleksiyonların Sayımı ve Kontrolü

Kütüphane kurucularının genellikle vakfiyelerine, vakfettikleri kitapların sayımı ve kontrolüyle ilgili; sayımın hangi aylarda, ne kadar zamanda ve kimler tarafından yapılacağına dair bazı şartlar koydukları görülüyor. Ancak, bazı arşiv belgelerinden, vakfiyelere konulan bu şartlara uyularak kütüphane sayımlarının pek de muntazam olarak yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Vakfiyelerde, kütüphanelerin sayımıyla değişik kimselerin görevlendirildiği görülüyor. Bazı vakfiyelerde nazır, vakıf mütevellisi, kâtib-i kütüblerin ayrı ayrı bu işle görevlendirildikleri görüldüğü gibi, bazılarında sayımı yapan kişi yanında başkalarının da, meselâ müteveli, kâtip ve hâfız-ı kütübün sayımda bulunmaları istenmiştir.

Sayım işinin bazan Ayasofya Kütüphanesi'nde olduğu gibi "ulemâ-yi izâmdan fâzıl bir kimseye" ve XVIII. asrın ikinci yarısında kurulan bazı kütüphanelerde vakfın bağlı bulunduğu nezârete bırakıldığı görülmektedir.

İstanbul dışında kurulan kütüphanelerde ise, bu işle şehrin kadısı, müftüsü ve âlimleri görevlendirilmekteydi. Sayım sırasında kayıp kitapların tesbitinin yanında bakımları da yapılmaktaydı.

Kütüphane kurucularının vakfiyelerine koydukları şarta bağlı olarak veya Evkaf Nezâreti'nin gerekli gördüğü hallerde yapılan bu sayımların dışında vakıf kütüphaneleri bazan da vakıf tahriri sırasında sayılmaktaydılar. Belli dönemlerde vakıfların durumunu tesbit için yapılan tahrirlerde, kütüphanelerde mevcut kitapların sayıldığını ve genellikle de birer listelerin hazırlandığını görmekteyiz.

Vakıf kütüphaneleri kitap kaybından ziyade kitap değiştirme yoluyla zarara uğratılmışlardır. Sayım sırasında, değiştirilen kitapları tesbit edebilmek için yazma eserlerin satır ve sayfa sayısı, vakıf mühürleri kontrol edilmekte, cildinin rengi ve diğer özellikleri de asıl defter veya defter-i atık denilen katalogdaki bilgilerle karşılaştırılmaktaydı. Vakfiyelerde, bu kontrol ve karşılaştırma işlemi "tatbik" olarak adlandırılmaktadır.

Sayım sırasında tesbit edilen eksik kitaplar ve değiştirilen nüshalar ile ilgili bilgilerin sayım için kullanılan katalogların üzerine kaydedildiği görülmektedir. Sayım sonunda hazırlanan katalogların sonunda kütüphanede bulunan ve bulunamayan kitaplarla ilgili bilgiler, bir rapor haline getirilmekte, rapor, sayıma katılanlar tarafından mühürlenmekteydi. Bu raporlarda kayıp kitaplar yanında kütüphanede bulunup da kayda geçirilmemiş kitaplar da belirtilmekteydi.

Bazı kütüphane kurucuları vakfiyelerinde, kütüphane sayım ve kontrolünü yapacak kimseler için ücret tayin etmişlerdir.

C) Vakıf Kütüphanelerinde Kataloglama Çalışmaları ve Kataloglar

Vakıf müesseselerinin kuruluşunda hazırlanan vakfiyelerde, vakfedilen mal, mülk ve eşya ile birlikte, bağışlanan kitapların da bir listesi verilmekteydi. Genellikle kitap adlarından oluşan bu listelerde bazan yazar adı ve kitabın cilt sayısı da belirtiliyordu. Kuruluş devri kütüphanelerinin müstakil katalogları bulunmadığına göre, bu listeleri Osmanlı kütüphanelerindeki kataloglama çalışmalarının bir başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Bu yüzden Osmanlılar'da ilk katalogun da kurulan ilk kütüphane ile birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

II. Murad'ın Edirne'de kurduğu dârülhadisin 838 (1435) tarihli vakfiyesinin sonunda bu kuruluşun kütüphanesinde bulunan kitapların bir listesi vardır. İlk bakışta karışık bir şekilde bazı kitap adlarının sıralanmasından meydana gelmiş gibi görünen bu listenin, verilen kitap adları incelendiğinde kendine göre tasnifi olduğu anlaşılmaktadır. Herhangi bir konu başlığı kullanılmamakla beraber, kitap adları sayılırken önce tefsire dair eserlerin, sonra hadis kitaplarının verildiği görülüyor. Kitap adlarından sonra kaç cilt olduğu belirtilmiş, bazı kitaplardan sonra da “mükemmel” denilerek kitabın fizikî durumu tesbit edilmeye çalışılmıştır. Birkaç eserin adından sonra da yazarının adının verildiği görülmektedir. Eğer kitabın iki nüshası varsa, ikinci nüshasından sonra, “diğer” kelimesi konularak mükerrer olduğuna işaret edilmiştir. Bu listede bulunan kitap adlarının altında “sahh” işareti bulunduğu göre, bu liste kitapların medreseye tesliminde veya daha sonraki bir sayımda kütüphane envanteri olarak kullanılmıştır.

Bu devirde kurulan diğer kütüphanelerin de günümüze ulaşan kitap listeleri birbirine benzemektedir. Fetihden sonra İstanbul'da ve Edirne'de kurulan bazı kütüphanelerin de liste şeklinde hazırlanmış katalogları bulunmaktadır. Bu listeler de daha öncekilerden farklı özellikler taşımazlar. Konya'daki Sadreddin Konevî Dergâhı'nda bulunan kütüphanenin, 888'de (1483) yapılan sayımında hazırlanan listede ise, daha öncekilerden farklı olarak müellif hattı eserler, müelliflerin adı, kitabın tezhipli olup olmadığı, yazısının çeşidi gibi hususların belirtildiği görülmektedir.

II. Bayezid devrinde İstanbul'da ve İstanbul dışında kurulan bazı kütüphanelerin de liste şeklinde düzenlenmiş katalogları bulunmaktadır.

Günümüze ulaşabilen en eski müstakil katalog II. Bayezid devrine aittir. Bu, hazırlayıcısının “Kitâbü'l-kütüb”, “Defterü'l-kütüb” diye adlandırdığı saray kütüphanesine ait bir katalogdur. 340 sayfalık bu katalogun başında kataloglama ve tasnif kurallarından bahseden bir Türkçe mukaddime ve katalogun Sultan II. Bayezid'in emri üzerine hazırlandığını bildiren bir Arapça mukaddime vardır. Arapça mukaddimenin sonunda bu katalogun 908'de (1502-1503) hazırlandığı belirtilmektedir. İlk sayfadaki ebced hesabıyla düşürülen ve 959 (1552) tarihini veren tarih mısraları elimizdeki nüshanın kopya edilmiş tarihidir.

Katalogun giriş kısmı incelendiğinde daha ziyade eserlerin sınıflandırılması ve isimlerinin tesbiti üzerinde durulduğu ve bunun için bazı

kurallar konulduğu görülmektedir. Ancak bunlar, genel kurallar yerine, katalogu hazırlayanın elindeki koleksiyonu kataloglarken karşılaştığı güçlükler için bulduğu çözüm yolları ve koyduğu kurallardır. Bulunan çözüm yollarının pek de tatminkâr olduğu söylenemez. Ancak bu teşebbüsün, bugünkü bilgilerimize göre, Osmanlı kütüphanelerinde yapılan ilk ve son deneme olması, bu katalogun değerini arttırmaktadır.

Günümüze ulaşabilen diğer müstakil katalog ise Fâtih Camii Kütüphanesi'ne aittir. Bu katalogun düzenlenme tarihî olarak kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, Şah Çelebi İbnü'l-Fenârî'nin, II. Bayezid devrinde (1481-1512) Fâtih medreselerinde müderrislik yaptığını ve bu katalogun 46b sayfasında Alâiyeli Muhyiddin'in vakfettiği kitaplardan bahsedildiğini nazarı dikkate alacak olursak katalogun hazırlanış tarihinin 907'den (1501) önce olmayacağı kesin olarak ortaya çıkar. Zira İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde Alâiyeli Muhyiddin'in kitaplarını 907 (1501) tarihinde vakfettiğine dair bir kayıt vardır. Dolayısıyla bu katalogun hazırlanışıyla ilgili olarak 907-918 (1501-1512) yılları arasında bir tarih tesbit etmek mümkün olabilecektir.

Bu katalogda iki sayfalık bir giriş bulunmaktadır. Maalesef bu girişin birinci sayfasının alttan yarısından fazlası kopmuş ve kaybolmuştur. Kalan kısımda, katalogu hazırlayan, kendisine devrin sultanından, merhum Sultan Mehmed Han'ın, caminin etrafında yaptırdığı medreselerine vakfelediği kitapları görüp, asıl defteriyle karşılaştırarak etraflıca incelemesi, bulunmayan kitapları bulup yerine koymaya çalışmasına dair gelen hükm-i hümayuna uyarak bu katalogu hazırladığını söylemektedir. İkinci sayfada kitaplar için tahsis edilen yerde kitapların nasıl yerleştirildiğini anlatan cümleler bulunmaktadır. Bu sayfadaki ilk cümle "kütüb-i hikemiyye"nin yerleştirilmesine dair olduğuna göre bir önceki sayfanın kayıp olan kısımlarında katalogdaki sırasına göre tefsir, hadis, usul, fıkıh ve kelâma dair kitapların nasıl yerleştirildiği anlatılmaktaydı. Önsözün sonunda katalogu hazırlayan her kitabı mümkün olabildiğince nitelikleri (evsaf) ve özellikleriyle (alâim) yazıp bir katalog hazırladığını belirtir ve kütüphanede mevcut olan kitap adedini verir ki bunlar Fâtih Sultan Mehmed'in vakfettiği 796 kitap, sabık mütevellî merhum Yegânoğlu'nun kaybolan kitapların yerine verdiği kırk bir kitap, diğer ulemânın vakfettiği 389 kitap ve eski katalogda kayıtlı olmadığı hal-

de kütüphanede bulunan on beş kitap ve hepsinin yekünü olarak 1241 kitaptır.

Bu katalogun tertibinde ve bibliyografik künyelerin verilmesinde muhtemelen daha önce hazırlanmış olan asıl defter denilen kataloga uyulmuştur. Bunun böyle olduğunu, katalog hazırlayanın incelediği kitaplarla eski katalogda bir farklılık tesbit ettiğinde kitabın bibliyografik künyesinin yanında bu değişiklikleri vermesinden anlamaktayız.

Katalogun sonunda sayım sonucu kaybolduğu tesbit edilen kitaplar iki liste halinde verilmiştir. Elimizde katalogun bibliyografik künyeleri verişte takip ettiği yol Kanûnî Sultan Süleyman devrinde hazırlanan Hacı Hasanzâde'nin katalogundan pek farklı değildir: Kitap ve müellif isminden sonra eserin fizikî özellikleri verilmektedir. Genellikle kitabın cildinin özellikleri ve kâğıdın cinsi, bazan yazısının cildi ve kullanılan mürekkeplerin renkleri, tezhipli sayfalar, seyrek olmakla beraber hattatın adı, istinsah kaydı, mukabele görmüşse mukabele kaydı verilmektedir. Kitapların sayfa sayısı ise mutlaka belirtilmektedir. Eğer “şunun” vakfettiği kitaplar, “bunun” vakfettiği kitaplar gibi müstakil başlıklar altında verilmemişse her eserin kimin vakfedildiği de daima bildirilmektedir.

Diğer bir müstakil katalog da Kanûnî döneminde 968 (1560-61) tarihinde Semâniye müderrislerinden Hacı Hasanzâde Muhammed b. Hızır tarafından hazırlanmıştır. Katalogun başındaki Arapça giriş, kitabın Osmanlı cemiyetindeki yerini, bu kütüphanenin tarihini ve yapılan kataloglama çalışmalarını anlatması bakımından önemlidir. Katalogun birinci bölümünde Fâtih Sultan Mehmed tarafından bu kütüphaneye vakfedilen 839 kitabın bibliyografik künyeleri, ikinci bölümde “ilhakât-ı kadîme” başlığı altında, bu kütüphaneye çeşitli kimseler tarafından vakfedilen kitaplar, üçüncü bölümde ise kütüphaneye bağışlanan müstakil koleksiyonlar bulunmaktadır. Arapça ve Türkçe yazılmış olan bu katalog vakıf kütüphaneleri için hazırlanan katalogların en düzenlisidir. Eserlerin özellikleri en ufak ayrıntılarına kadar kaydedilmiştir.

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren vakfiyelere ekli basit listelerin geliştiği, kitap adlarının tasnifli bir şekilde verilmesinin yanında, tavsiflerinin de büyük bir titizlikle yapıldığı görülüyor. Bu ayrıntılı tesbitin gelecekte kitapların değiştirilmelerine mani olmak için alınmış bir tedbir olduğu anlaşılmaktadır.

XVIII. asır başlarında, vakfiyelere ekli liste katalogların yanında müstakil olarak hazırlanmış kataloglar da yaygınlaşmaya başlar. Defter olarak adlandırılan bu tür kataloglar; tasnif sistemi bakımından XVI-XVII. asırlarda hazırlanan kataloglardan pek farklılık göstermezler. Ancak koleksiyonların zenginleşmesi, katalog hazırlayıcılarını yeni konu başlıkları bulmaya zorlamış ve bu yüzden ne konu başlıklarının tesbitinde ne de sıralanışında bir birliğe gidilebilmiştir.

XVIII. asrın ikinci yarısında kurulan kütüphanelerin kataloglarında konu başlıklarının tesbitinde ve sıralanmasında bazı farklı uygulamalar görülür. Katalogu hazırlayanlar belli bir sistemi koleksiyonlara uygulamakta, koleksiyonlara göre konu başlıkları ve bir tasnif sistemi getirilmektedir.

Kütüphanelerin kuruluşlarında olduğu gibi, kontrol ve sayımları sırasında ve kitapların bir bölümü veya bütünü başka bir yere taşındığında yeni durumlarını aksettirecek, yeni katalogları hazırlanmaktaydı.

XIX. asrın başlarında bazı kütüphaneler için, içinde genellikle kitap adlarının bazan da yazar adlarının verildiği basit kataloglar hazırlandı. “El defteri” diye adlandırılan bu kataloglarda, kitap adlarının altında numaralar bulunmaktadır. Bu kataloglar muhtemelen kütüphanede okuyucunun kitap seçmesi ve istenilen kitabın bulunması için hazırlandıklarından bu şekilde adlandırılmışlardır.

XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında gerek İstanbul’da ve gerekse İstanbul dışında kurulan kütüphanelerin büyük bir dikkatle hazırlanmış katalogları mevcuttur. Ancak bu kataloglarda tasnif ve konu başlığı tesbiti bakımından bir gelişme olmadığı gibi, diğer kataloglarda görülen bazı kusurların da (kitapların konulandırılmasındaki karışıklık gibi) devam ettiği görülür.

Vakıf kütüphanelerimiz için hazırlanan katalogların hepsi konu katalogudur. Kütüphanelerin kurulduklarında sahip oldukları kitapları gösteren asıl katalogları, vakıf kurucuları tarafından hazırlanmaktaydı. Genellikle bu işle ilmiye sınıfından kimseler görevlendirilmekteydi. XVIII. asrın ortalarına kadar kütüphanelerde görevlendirildiğini gördüğümüz kâtib-i kütübün bir görevi de gerektiğinde kütüphanede bulunan kitapların katalogunu yapmaktı. Kütüphanelerin sayımı ve kontrolü neticesinde ortaya çıkan katalogların hazırlanmasında ise, hâfız-ı

kütüblerin yanında vakıf nâzırı ve mütevellisi, evkaf müfettişi ve kâtibi de önemli bir rol oynamaktaydı.

Ç. Yararlandırma

a) Kütüphanelerin Açık Olduğu Gün ve Saatler

Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar külliye, medrese ve camilerde kurulan kütüphaneler, okuyucuya daha çok ödünç verme yoluyla hizmet ettiklerinden, bu kütüphanelerin vakfiyelerinde kütüphanenin açık bulunacağı gün ve saatlerle ilgili şartlara çok az rastlanır. XVII. asrın başlarından itibaren ödünç vermeye karşı çıkma hareketlerine paralel olarak, vakfiyelere de yavaş yavaş kütüphanelerin açık olduğu günlerin ve daha sonra da saatlerin girmeye başladığı görülür. XVIII. asrın ortalarına doğru, kütüphanelerin açık olduğu günlerin sayısında bir artma başlar ve bu artış asrın sonuna kadar devam eder. XVIII. asırda kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde kütüphanelerin açık bulunması gereken saatler üzerinde de dikkatle durulduğu görülür. Yeterli aydınlatma sisteminin bulunmaması, kütüphane kurucularını, kütüphanenin çalışma saatlerini güneşe göre ayarlamaya sevketmiştir.

XVIII. asrın ikinci yarısıyla XIX. asrın başlarında kurulan kütüphanelerde çalışma günleri beş veya altı gündür. Kütüphaneler güneşin doğuşundan bir saat sonra açılmakta ve batışından bir saat önce kapanmaktadır.

Vakfiyelerinde, kütüphanelerinin açık olması gereken günlerle ilgili değişik şartlar koyan kütüphane kurucuları da vardır.

b) Kütüphanede Okuma, İstinsah, Öğretim, İbadet ve Diğer Faaliyetler

Vakfiyelerde, kütüphane içinde okuma ile ilgili hususlara genellikle pek az temas edilmiştir. Ödünç vermeye karşı çıkan kütüphane kurucularının, vakfettikleri kitapların kütüphane içinde okunması şeklinde bir şart koydukları görülmektedir.

Hemen hemen her kütüphane vakfiyesinde yer almasına rağmen, istinsah hakkında da önemli sayılabilecek bir bilgiye sahip değiliz.

Kitaplara zarar verebilecek hareketlerden kaçınılması belirtilmiş, bazı vakfiyelerde, okuyucuların kitap yapraklarını kesmemeleri için hâfız-ı kütüblerin ve yamakların dikkatli olması, bazılarında ise kitapların mürekkep ve benzeri lekelerden zarar görmemeleri için, okuyucuların nazik şekilde hâfız-ı kütüb tarafından denetlenmeleri istenmiştir.

Vakıf kütüphanelerinde okuma yanında öğretimle ilgili faaliyetlerin ve ibadetin ne zaman başladığını kesinlikle söylemek mümkün değildir. Ancak kütüphanelerin müstakil bir yapıya kavuşmalarından sonra kütüphanede öğretim ve ibadet yapabilme imkânı ortaya çıkmıştır.

XVIII. asırda müstakil bir mekâna sahip kütüphanelerden bazılarının, daha önceki asırlarda bağlı buldukları müesseselerin fonksiyonlarından bazılarını üstlenmeye başladıkları görülmektedir. Meselâ III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphane (1132/1719) aynı zamanda Enderun mensupları için bir öğretim yeridir. XVIII. asır sonlarıyla XIX. asrın başlarında kurulan bazı kütüphanelerin vakfiyelerinde de kütüphanede öğretim yapılacağına dair kayıtlar bulunmaktadır.

Kütüphanelerde tedrisat ve cemaatle namazın yanında mübarek gecelerde "sakal-ı şerif" ziyaretleri, Kur'ân-ı Kerîm, mevlid okuma gibi farklı bazı ibadetlerin de yapıldığı görülmektedir.

c. Ödünç Verme (İare)

Kütüphane kurucuları arasında, ödünç vermeye şiddetli karşı çıkanlar yanında ödünç vermeyi teşvik edenlere de rastlanır. Osmanlı devri Türk kütüphanelerinde ödünç verme konusunda ortaya çıkan bu değişik görüşler, İslâm kütüphanelerinde bu hususta yapılan farklı uygulamalardan kaynaklanmaktadır. İslâm dininin ilmî yaymayı ve dolayısıyla ödünç kitap vermeyi teşvik etmesi, kütüphane kurucularının, kitaplarının ödünç verilmesine izin vermemeleri halinde İslâm'ın bu emrine karşı çıkmış olacakları endişesiyle, vakfiyelerine bu konuda kesin olarak yasaklayıcı hükümler koymamalarına sebep olmuştur. Ancak bir süre sonra bu yolla kütüphanelerin kayıplara uğraması, kısıtlayıcı maddelerin vakfiyelerde yer almasına yol açmıştır.

Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar birçok kütüphane kurucusu vakfiyelerinde kefil ve rehin sistemini getirerek ve kaybolması halinde tazminini şart koşarak, ödünç kitap verilebileceğini belirtmişlerdir.

Ödünç vermeye karşı çıkış ancak XVII. asırda başlamış ve XVII-XIX. asırlarda kurulan kütüphanelerde bu uygulamaya kesin bir şekilde son vermeye çalışılmıştır. Ödünç vermenin uygun görüldüğü dönemlerde, bazı vakfiyelere konan kayıtlarla bu işlemin kimin tarafından ve nasıl yapılacağı açıklanmıştır. Vakfiyelerin çoğunda kitabın okuyucuda kalma süresi tesbit edilmemiştir. Bazı vakfiyelerde ise bu sürenin gereğinden fazla olmaması belirtilirken, bazılarında da bir ay, üç ay, altı ay ve bir sene gibi süreler tayin edilmiştir.

D) Bütçe ve Muhasebe

Vakıf kütüphanelerinin bütçeleri, vakfiyeleri ile tesbit edilmekteydi. Kütüphane kurucuları, kütüphanelerinin bakım ve işleyişini sağlamak için gelir kaynakları sağlamakta ve bu kaynaklardan gelecek gelirin nereye ve nasıl sarfedileceğini vakfiyelerinde belirtmekteydiler. Gelirler ve harcamalar da belirli zamanlarda düzenlenen muhasebe bilançolarında gösterilmekteydi.

Kütüphaneler, cami, medrese ve külliye gibi kuruluşların içinde yer aldıkları devrelerde müstakil bir bütçeye sahip değildiler. Bu devrelerde kütüphanenin içinde bulunduğu vakfın gelirlerinden bir kısmı kütüphanenin ihtiyaçları ve personelinin ücretleri için tahsis edilmekteydi. Kütüphane kurucuları genellikle bütün vakıflar için bir vakfiye düzenlediklerinden, kütüphanenin gelir kaynaklarından değil de, kütüphaneye tahsis edilen paranın miktarı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Vakfiyelerde bütçenin gelir bölümünde genellikle gayri menkullerden gelecek kiraların yer aldığı görülür. Padişahların ve devlet adamlarının vakıflarının gelir kaynakları arasında ise hasların ve bazı işletmelerin gelirleri de bulunmaktadır.

Vakfiyelerde belirtilen giderler arasında en başta personel masrafları gelmektedir. Bunun yanında, kütüphane binalarının ve eskiyen ciltlerin tamiri, lüzumlu kitapların ve kaybolan kitapların yerine yenilerinin alınması, kütüphanelerin bakımı, temizliği, sayımı, kütüphanede yapılacak öğretim ve dinî faaliyetlerle ilgili harcamalar diğer giderler arasında sayılabilir.

Kütüphanelerin gelir ve gider hesaplarını gösteren muhasebe bilançoları vakıf kâtiplerinin de yardımıyla veya kâimmakâm-ı mütevellî

tarafından hazırlanmakta ve vakfın bağı bulunduğu nezaretin müfettişleri tarafından kontrol edilmekteydi. Kütüphanelerle ilgili olarak yapılan harcamaları, vakfiyelere göre daha tafsilatlı ve gerçek bir biçimde aksettirebilecek olan bu bilançoların sadece özetleri vakfın bağı bulunduğu muhasebeye gönderilip, masrafları tafsilatlı bir şekilde gösteren muhasebe defterleri mütevellilerin elinde kaldığından günümüze pek azı ulaşabilmiştir.

E) Kütüphane Yapıları ve Eşyası

Vakıf kütüphaneleri müstakil mekânlara kavuşuncaya kadar kitaplar cami, medrese veya tekkelerin bir köşesine konulan dolaplar içinde muhafaza edilmekteydiler. Bazı camilerde kitapların bulunduğu kısım demir parmaklıklarla çevrilmişti. Külliyelerde kurulan bazı kütüphanelerde ise kitaplar için müstakil bir oda tahsis olunmuştu.

Köprülü ile başlayan müstakil kütüphaneler, farklı mimari şekillerde, bazan tek, bazan da okuma salonu ve kitap deposundan meydana gelen çift mekânlı kütüphane binalarına sahiptiler.

Müstakil kütüphanelerin bazılarının vakfiyelerinde kütüphane binasıyla ilgili bilgiler olduğu halde, kütüphanelerde bulunan eşya hakkında bilgi verilmez. Sadece bazı masraf defterlerinde satın alınan veya yenilenen kütüphane eşyası hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu defterlere göre, kütüphanelere hasır, yastık, sedir, perde, kütüphanede çalışan öğrencilerin kullanmaları için yazı takımları gibi eşyalar satın alınmaktaydı.

Osmanlı vakıf kütüphanelerinde kitaplar okuma salonunda veya kitap deposuna konulmuş dolaplarda muhafaza edilmekteydi. Bu dolaplardan bir kısmı günümüze de ulaşmıştır. Kapakları tel kafeslerle örtülü bu dolapların yanı sıra, bazı kütüphanelerde kitap raflarının okuma salonunda, duvarlarda açılan nişler üzeri tel ızgaralı kapaklarla kapanmış vaziyette bulunduğu da bilinmektedir.

Osmanlı vakıf kütüphanelerinin iç dekorasyonunda ve döşenmesinde sadelik hâkimdi. Duvarlarda süs unsuru olarak genellikle çinilerin kullanıldığı görülüyor. Okuma salonlarının zemini ise hasır, halı ve kilimle kaplanmakta ve üzerine de okuyucuların oturacakları minderler, şilteler yerleştirilmekteydi. Okuyucular için ayrıca rahleler temin edilmişti.

BİBLİYOGRAFYA

Kullanılan arşiv malzemesi için müellifin şu kitabına bk. İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, 1992.

Ârif, "Devlet-i Osmaniyye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 1/2 (İstanbul 1332-1334), s. 140-141.

Ayverdi, Ekrem H., *Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri I*, İstanbul 1966.

....., *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya, III*, İstanbul 1981.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, XXIII/1-2 (1963), s. 239-241.

....., "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, 1/2 (Ankara 1965), s. 322.

....., "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, XV, (1954), s. 308.

Baykal, İsmail, "Fâtih Sultan Mehmed'in Hususi Kütüphanesi ve Kitapları", *Vakıflar Dergisi*, sy. 4, (1958), s. 77.

Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950.

Bilge, M. Lütfü, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

Cunbur, M., "Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (1963), s. 206.

....., "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XI/1-2 (1962), s. 14.

....., "Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler", *TKDB*, XIX/4 (1970), s. 314.

....., "I. Abdülhamid'in Vakfı ve Hamidiye Kütüphanesi", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXII (1964), s. 17-69.

Dobraca, Kasım, *Katalog Arapskih Turkish Perzyjskyh Rokopisa*, Sarajevö 1963, s. XXI-XXIV.

Ergin, Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1939, s. 17-18.

Erünsal, İsmail, "Ottoman Libraries: A Brief Survey of Their Development and System of Lending", *Libri*, 34 (Copenhagen 1984), s. 65-76.

....., "Medieval Ottoman Libraries", *Erdem*, 1/3 (Ankara 1985), s. 745-754.

....., "Catalogues and Cataloguing in the Ottoman Libraries", *Libri*, 37/4 (Copenhagen 1987), s. 333-349.

....., "Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Kurduğu Kütüphaneler ve Müsadere Edilen Kitapları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi: Belge, Bilgi, Kütüphane Araştırmaları I* (İstanbul 1987), s. 79-87.

....., "959/1552 Tarihli Defter-i Kütüb", *Erdem*, IV/1 (1988), s. 181-194.

....., "Ottoman Libraries in the Reign of Sultan Süleyman I", in *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, İstanbul 1988, s. 223-238.

....., "Budgeting and Auditing in the Ottoman Libraries", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi: Belge, Bilgi, Kütüphane Araştırmaları*, II (İstanbul 1989), s. 91-100.

....., "The Establishment and Maintenance of Collections in the Ottoman Libraries: 1400-1839", *Libri*, 39/1 (Copenhagen 1989), s. 1-17.

....., "The Catalogue of Bayezid II's Palace Library", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi: Belge, Bilgi, Kütüphane Araştırmaları*, III (İstanbul 1992), s. 55-66.

....., "Services Offered by the Ottoman Libraries:1400-1839", *Libri*, 43/1 (Copenhagen 1993), s. 1-18.

....., "Turkey", *Encyclopedia of Library History* (ed. by Wayne A. Wiegand and Donald G. Davis Jr.), New York & London 1994, s. 626-628.

....., "The Oldest Extant Ottoman Library Catalogues", *6^{1st} IFLA GENERAL CONFERENCE, BOOKLET* (1995), s. 58-62.

....., "The Development of Ottoman Libraries from the Conquest of Istanbul (1453) to the Emergence of the Independant Library", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, LX/227 (Ankara 1996), s. 93-125.

-, “Fatih Camii Kütüphanesine Ait En Eski Müstakil Katalog”, *Erdem [Aydın Sayılı Özel Sayısı-II]*, IX/ 26 (Ankara 1996), s. 659-664+ek I-II.
- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, faksimile s. 268-269.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952.
- Gökman, M., *Murat Molla, Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943.
- Hadziosmanovic, Lamija, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini Za Vrijeme Austrougarske Vladavine*, Sarajevo 1980, s. 72-73.
- Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Târîhi*, I, İstanbul 1327.
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973.
- Kaleşi, Hasan, *Najstariji Vakufski Dokumenti u Jugoslaviji na Arapskom Jesiku*, Pristina 1972, s. 172-185.
-, “Yugoslavya’da Türk Kütüphaneleri”, *Türk Kültürü*, IV/38 (1965), s. 170.
-, “Oriental Culture in Yugoslav Countries from the 15th Century till the end of the 17th Century”, *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*, Parague 1978, s. 391.
- Kunter, Baki, “Vakfiyelerin Tarih ve Sosyoloji Bakımından Önemi”, *Ülkü*, VI/35 (1936), s. 335-340.
-, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, İstanbul 1939, s. 24-31.
- Okiç, M. Tayyib, “Saraybosna Gazi Hüsrev Beg Kütüphanesi Yazma Eserler Katalogu”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII (Ankara 1964), s. 144.
- Rıdvan Nafîz-İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1938, s. 137.
- Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey I*, Cambridge 1976.
- Seyfeddin Fehmi b. Ali, “Saraybosna’da Ebniye-i Hayriye’nin Musavver Tarihi”, *TOEM*, II/12 (1327), s. 776.

Şabanoviç, Hazım, *Kujizevnost muslimana bihna orijentalnim Jezicima*, Sarajevo 1973, s. 487.

Oral, M. Zeki, “Mevcut Vesikala Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikalari”, *Bellekten*, XXIV/94 (1960), s. 235-236.

Spies, O., “Die, Bibliotheken des Hidschas”, *ZDMG*, 90 (1936), s. 96-98.

Uzluk, Feridun Nafiz, *Fâtiht Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958.

Witteck, Paul, “Ankara Bozgunundan İstanbul’un Zaptına” (çev. Halil İnalçık), *Bellekten*, VII (Ankara 1943), s. 559.

Yücel, Erdem, “Galata Mevlevihanesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (İstanbul 1979), s. 75-78.